

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XI. VE XII. YÜZYILLARDA DOĞU ROMA’NIN TÜRK
TOPLULUKLARI ÜZERİNDE
HİRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETLERİ VE
GÜNÜMÜZDE ORTODOKS TÜRKLER

ELİF HATİCE İLKKURŞUN

2501140233

TEZ DANIŞMANI:
Öğretim Üyesi Mehmet ZEREN

İSTANBUL – 2018

ÖZ

XI. VE XII. YÜZYILLARDA DOĞU ROMA'NIN TÜRK TOPLULUKLARI ÜZERİNDE HİRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETLERİ VE GÜNÜMÜZDE ORTODOKS TÜRKLER ELİF HATİCE İLKKURŞUN

Eski ata inançlarının yanı sıra daha sonraki dönemlerde Hristiyanlık, İslamiyet, Yahudilik, Burkan (Buda), Maniheizm gibi dinlere mensup olan Türkler, bir arada yaşayarak kendi kültürlerini mensup oldukları dine aktarmayı başarmışlardır. Günümüzde Gagauz, Çuvaş, Sakha gibi Türkler tarafından Hristiyanlık dini benimsenmesine rağmen eski gelenek ve göreneklerini sürdürmeye devam ederek *Türk Hristiyanlığı* teriminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Bunlarla birlikte Karadenizin kuzeyinden Balkanlara kadar yaşamış olan Avar, Bulgar, Peçenek, Kuman, Uz gibi toplulukların yanı sıra diğer Türk boyları da Hristiyan misyonerlik faaliyetlerinin etkisi altında kalmıştır. Bazı Türk boyları Doğru Roma misyonerliği aracılığıyla Hristiyan olurken bazı bölgelerde Nasturîliğin etkisi görülmüştür. Doğru Roma etkisiyle Hristiyan olan Rumlar, Gürcüler ve Macarlar tarafından Türklere yönelik misyonerlik faaliyetleri devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Çarlık Rusyası'nın Türklerin yaşadığı bölgeleri işgali etmesiyle birlikte siyasî, ekonomik ve kültürel baskılar çerçevesinde Hristiyanlaştırma faaliyetleri devam sürdürülmüştür.

Türklerin Hristiyanlaşması konusunda en önemli unsur Doğu Roma İmparatorluğu ve onun oluşturduğu Ortodoks Kilisesidir. Türklerin Hristiyanlıkla en eski temaslarının milattan sonra ikinci yüzyıla kadar uzaması bu durumun göstergelerinden biridir. Doğu Roma ordusunda paralı asker olarak görev yapan Türkler ve Doğu Roma İmparatorluğu içerisinde yaşamlarını sürdüren Hristiyan Türk toplulukları bu görüşü desteklemektedir. Bu tezde söz konusu Türk toplulukları ile onların nasıl Hristiyanlaştıkları incelenmiş, ayrıca günümüzdeki izlerine ve devam eden kültürel unsurlarına (Gagauzlar vb.) değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortodoksluk, Türkler, Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans), Karamanlılar, Gagauzlar.

ABSTRACT

EASTERN ROMAN EMPIRE'S CHRISTIANIZATION ACTIVITIES ON TURKIC COMMUNITIES IN THE XITH AND XIITH CENTURIES AND TODAY'S ORTHODOX TURKS

ELIF HATICE ILKKURSUN

Throughout history, the Turks have adopted various religions. In addition to their ancestral beliefs, they later embraced faiths such as Christianity, Islam, Judaism, Buddhism, and Manichaeism. Despite adhering to different religions, Turk communities continued to live alongside one another and successfully incorporated elements of their own culture into the faiths they adopted. Today, although groups such as the Gagauz, Chuvash, and Sakha have embraced Christianity, they have preserved many of their traditional customs and practices, paving the way for the emergence of the concept of "Turkish Christianity." Alongside these groups, numerous Turkic peoples, including the Avars, Bulgars, Pechenegs, Cumans and Uzes, as well as other Turkic tribes that inhabited the region stretching from north of the Black Sea to the Balkans, came under the influence of Christian missionary activities. While some Turkic groups converted to Christianity through the missionary efforts of the Eastern Roman (Byzantine) Church, the influence of Nestorian Christianity was evident in other regions. Missionary activities directed toward the Turks were also carried out by Greeks, Georgians, and Hungarians, who had themselves adopted Christianity under Eastern Roman influence. In later periods, following the Russian Empire's occupation of territories inhabited by Turkic peoples, Christianization efforts continued through political, economic, and cultural pressures imposed by the Tsarist administration.

The most significant factor in the Christianization of the Turks was the Eastern Roman Empire and the Orthodox Church that emerged under its influence. One indication of this is that the earliest contacts between the Turks and Christianity can be traced back to the second century CE. The presence of Turks serving as mercenaries in the Eastern Roman army, as well as Christian Turkic communities living within the borders of the Eastern Roman Empire, further supports this view. This thesis examines these Turkic communities and the processes through

which they converted to Christianity. It also discusses their legacy and the cultural elements that have survived to the present day (e.g., the Gagauz)

Keywords: Orthodox Christianity, Turks, Byzantine, Karamans, Gagauz

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	4
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: HİRİSTİYANLIK ve ROMA İMPARATORLUĞU	7
1.1 HIRİSTİYANLIĞIN TANIMI	7
1.1.1. Hristiyanlığın Ortaya Çıkışı	7
1.1.2. Roma İmparatorluğu’nun Ortadoğu’daki Konumu	13
1.2. ROMA İMPARATORLUĞU’NUN HİRİSTİYANLIĞIN RESMÎ HAMÎSİ OLMASI	14
1.2.1. Milan Fermânı ve İznik Konsili.....	14
1.2.2. “Bizans”ın Ortaya Çıkması	16
1.3. DOĞU ROMA VEYA BİZANS	19
1.3.1. Doğu Roma (Bizans) Ortodoks Kilisesi’nin Doğuşu	19
1.3.2. Bizans Ortodoksluğu	20
1.3.3. Doğu Roma Ortodoks Kilisesi’nin Misyonerlik Faaliyetleri	21
İKİNCİ BÖLÜM: HİRİSTİYANLIK VE TÜRKLER.....	31
2.1. TÜRKLERİN HİRİSTİYANLIK İLE İLK TEMASLARI.....	31
2.2. DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU VE HİRİSTİYAN TÜRKLER.....	35
2.2.1. Bizans Askerî Sisteminde Ortodoks Türkler	36
2.2.2. “Thema” Sistemi.....	37
2.2.3. Thema Sistemi Dahilinde Görev Yapan Türkler	41
2.3. TÜRKOPOLLER.....	43
2.3.1 Tatikios	47
2.3.2. Erisgen / Hrisoskulos (Erbarşgan / Khrysoskulos).....	47
2.3.3. Ioannes Aksukhos.....	48

2.3.4. Ioannes Aksukhos'un Oğlu Alexios Aksukhos	52
2.3.5. Ioannes Aksukhos'un Torunu Şişman	53
2.3.6. George Maniakes	54
2.4. DOĞU ROMA'DAKİ TÜRK İLERİ GELENLERİN BİZANS ETKİSİNDE KALMALARI.....	55
2.4.1. Çakan (Çaka) Beg	55
2.4.2. İzzeddin Keykâvus ve Ailesi	57
2.4.3. Türkçe Konuşan Bizanslılar	60
2.4.4. Türk İnançları ve Âdetlerine Hâkim olan Bizanslılar	60
2.5. ORTODOKS KİLİSESİ'NİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI	61
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ORTODOKSLUĞU DEVAM ETTİREN TÜRKLER.....	63
3.1. GAGAUZLAR.....	63
3.1.1. Gagauzlar'ın Adı ve Menşei'ne Dair Görüşler.....	66
3.1.2. Gagauzlar'ın Tarihi.....	67
3.2. KARAMANLILAR	79
3.2.1. “Karamanlı” İsmi Nereden Gelmektedir ?	79
3.2.2. Kimlik Meselesi.....	83
3.3. BAĞIMSIZ TÜRK ORTODOKS KİLİSESİ KURUMU.....	90
3.3.1. Bağımsız Türk Ortodoks Kilisesi'nin Kurulması	90
3.3.2. Papa Eftim (Baba Eftim)	91
3.3.3. Türk Ortodoks Patrikhânesi'nin İstanbul'a Nakli	94
3.4. MÜBÂDELE SÜRECİ	95
SONUÇ	97
KAYNAKÇA	100

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
Çev.	: Çevirmen
DTCF	: Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
TDV İA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Bkz.	: Bakınız
Haz.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
IFEA	: Institut Française D'études Anatoliennes
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yay.	: Yayınevi
vd.	: Ve Diğerleri
Ttk	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Yy.	: Yüzyıl
pp.	: Pages
C.	: Cilt
a.g.t.	: Adı Geçen Tez

ÖNSÖZ

Toplumlarda din ve inanç her zaman önemli bir unsur olmuştur. Hem sosyolojik düzende hem de insanlar arası ilişkilerde din her zaman düzenleyici bir etken olmanın yanı sıra, milletlerin yaşam tarzları ve politikalarını da etkilemiştir. Türklerde de inanç ve din olgusu tarih boyunca hep önemliydi ve bugün çoğunlukla Müslüman olsalar da Türkler, Musevilik, Hristiyanlık, Maniheizm ve Budizm gibi farklı dinlere mensub olmuşlardır. Günümüzde eski dinlerinden gelen geleneklerini sürdürmekle birlikte Sovyetlerin dağılmasıyla da Gagavuz, Çuvaş, Hakas, Kreşen Tatarları, Saha, Dolgan ve Tofa gibi Türk toplulukları Hristiyan olmuşlardır. Karay ve Kırımçak Türkleri Museviliği, Tuvalar ve Sarı Uygurlar ise de Budistliği benimsemişlerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere tamamen kendi inanç ve geleneklerini terk etmeyen Türkler, kendilerine özgü *Türk Müslümanlığı* ve *Türk Museviliği* gibi de bir *Türk Hristiyanlığı* oluşturmuşlardır. Türklerin Hristiyanlaşması konusunda ise iki önemli unsur olan Bizans ve Rusya dikkat çekmektedir. Rus misyonerler daha geç olarak tabir ettiğimiz dönemi kapsasa da Bizans misyonerleri Türklerin Hristiyanlaşma hareketlerinde temeli oluşturmaktadırlar.

Yukarıda adı geçen Türk toplulukları haricinde Ortodoksluğu benimsemiş ve son dönemlerde kendileriyle alâkalı daha çok araştırma yapılan Karamanlılar bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye topraklarında neredeyse Selçuklu'dan önce yaşamış ve sayıları az da olsa günümüzde Türkiye'deki Türk Ortodoks Patrikhânesi'ne bağlı olarak varlıklarını sürdürmeye çalışan Ortodoks Türkler de vardır.

Türklerin Hristiyanlıkla ilk temaslarının III-IV. yüzyıla kadar dayandığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir, Özellikle V. yüzyılda Hristiyan dünyasında meydana gelen tartışmalar döneminde Türkler ile Hristiyanların yoğun temaslar içerisine girdikleri görülmektedir. V. yüzyılda gerçekleşen bu tartışmaların yanında Türklerin Hristiyanlığa yoğun olarak maruz kaldıkları zamanın

Doğu Roma yani Bizans dönemi olduğunun da altını çizmek gerekmektedir. Büyük kitleler halinde Hristiyanlık dinine geçmese de Türkler, Doğu Roma İmparatorluğu ile yüzyıllarca ticarî, sosyal ve ekonomik ilişkiler içerisinde olduklarından Ortodoksluk'tan ister-istemez etkilenmişlerdir.

Tezimizde Türk topluluklarının Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu etkisinde XI. ve XII. yüzyıllarda Hristiyanlaşmaları ele alınmıştır. Bu dönemde Hristiyanlaştırma faaliyetlerine

bakarken öncelikle Hristiyanlık hakkında genel bir bilgi edinmek gerekmektedir. Çünkü Hristiyanlık aynı zamanda Roma tarihi içerisinde önemli bir yer tutarken Ortodoksluk Doğu Roma içerisinde büyümüş ve gelişimini tamamlamıştır. Bu yüzden tezimizin ilk bölümünde Hristiyanlığın tanımı, ortaya çıkması ve Doğu Roma Ortodoks Kilisesi'nin doğuşu ele alınmaktadır. Bizans Ortodoksluğu çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri ile Türklerin Hristiyanlıkla münasebetlerinin daha çok arttığı da dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda tezin ikinci bölümde Türklerin Hristiyanlıkla ilk temaslarına dikkat çekilmektedir. Bizans'ın zamanla ihtiyaç duyduğu paralı asker sistemi olan “Thema”nın içerisinde Türklerin de olması onların Hristiyanlıkla temaslarını arttırmıştır. Buradan yola çıkarak *Türkopoller* adı verilen bir grup karşımıza çıkmaktadır. Grek kadınların Türkler ile evlendirilmeleri sonucunda ortaya çıkan bu gruptaki jenerasyon Hristiyan olup ve Rum isimlerine sahip olsalar da Türk isimleri veya Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Bu yüzden kendilerine *Türkopol* denilmektedir. Bizans'ın özellikle de askerî tarihinde başarılı ve önemli Türkopoller dikkat çekmektedir.

Bunlarla beraber Türk sultanlarının ya esir düşerek ya da ziyaret amaçlı Doğu Roma Sarayı'nda misafir edilmeleri de tezde bir başka bahsedilen konulardandır. Burada ilk Türk denizcisi olarak kabul edilen Çakan Beg ve Gagauz Türkleri ile bir bağlantısı olduğu düşünülen İzzeddin Keykâvus hakkında bilgi verilmektedir. Son kısımda ise günümüzde halâ Ortodoksluğu devam ettiren iki Türk topluluğu olan Gagauzlar ve Karamanlılar'dan bahsedilmiştir. Bu iki topluluğun kimlikleri, adları ve menşelerine dair görüşler, tarihleri ve alfabeleri hakkında bilgi verilmiştir. Karamanlılar ile bağlantılı olarak *Bağımsız Türk Ortodoks Kilisesi*'nin kuruluşu ve mübâdele sürecine dikkat çekilmiştir.

Tezi hazırlarken Hristiyanlık, dinler tarihi, Roma ve Doğu Roma ile Türkler hakkında geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. Hem yerli hem de yabancı kaynakların taranması ile uygun bilgi bir araya getirilmiştir. Yüzyıl sınırlandırması yapılarak bir konu hakkında daha detaylı bir araştırma ve bilgi aktarımı yapılması planlanmıştır.

Çalışmamda bana gösterdikleri teşvik ve yardımlarından ötürü, tez danışmanım Doktor Öğretim Üyesi Mehmet ZEREN başta olmak üzere bölümümüzün tüm öğretim üyelerine, tüm aile yakınlarıma ve arkadaşlarıma içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Elif Hatice İLKKURŞUN

İstanbul – 2018

GİRİŞ

Türklerin inanç tarihleri, her şeyi yaratan “Tanrı/Ténri (Kök/Ökük Tengri)” ulûhiyyeti ile başlamaktadır. Bu geleneksel inançın temelinde, yazılı bir kaynağı olmadan yaşadığı doğa ortamından ve kendi iç kültür dinamiklerinden doğan, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze kadar ulaşan gelenek ve göreneklere göre şekillenmiş inanç ile pratikler vardır. Buna Türklerin millî dini de denilmektedir. Türkler bu millî inançları haricinde Burkan (Budizm), Maniheizm, Taoizm, Konfiçyonizm, Zerdüştlük, Musevilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet ile temas halinde olmuşlar ve kabul etmişlerdir. Günümüzde Türklerin büyük bir bölümü mezheb farklılıkları olsa da Müslümandırlar.¹

Ancak yine de Hristiyanlığı kabul eden ve günümüzde de inançlarını devam ettiren Türk toplulukları vardır. Bunlar; çoğunlukla Gagauzlar, Çuvaşlar, Karamanlılardır. Şu an çoğu Hristiyan Türk topluluğu Rus Ortodoksluğu’nun altında kalmış olsa da Gagauzlar ve Karamanlıların Hristiyanlıkla tanışmaları Bizanslı misyonerler sayesinde olmuştur.

Türklerin Hristiyanlıkla temasları IV. yüzyıla kadar dayandırılrsa da daha yoğun temaslar V.-VI. yüzyılda Hristiyanlık dininin kendi içerisindeki teolojik tartışmalar ve değişikliklerden sonra gerçekleşmiştir. Bu tartışmalar ve değişikliklerin kökeni ise bu yüzyılda toplanan konsiller ve İsa’nın kişiliğiyle ilgili yapılan tartışmalardır. 433, 449 Efes ile 451 Kadıköy konsillerinde *monofizit* ve *diofizit* olmak üzere iki temel görüş ortaya çıkmıştır.

Monofizitliğe göre İsa Tanrı’nın oğludur ve tanrısal özelliklere sahiptir. Diofizit görüşe göre İsa’da tanrısal ve insanî olmak üzere iki kişilik bulunmaktadır ve bunlar birbirinden ayrıdır. Bu ikinci görüşü Konstantinapolis Patriki Nestorius savunmuş ancak bu görüşünden dolayı aforoz edilmiştir.

¹ Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, İstanbul, 2012, s.21.

Kendisinin Papalık tarafından aforoz edilmesine rağmen Nestorîous'un bu görüşü kaybolmayarak zamanla Anadolu'dan Çin'e doğru yayılarak Nasturîliği ortaya çıkartmıştır. Bununla beraber teoloji ve güç üzerine tartışmalar sonrada hızla devam etmiş ve İskenderiye ile Antakya kiliseleri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Antakya Süryanî Ortodoks Kilisesi, Ermeni Kilisesi, Mısır'da bulunan Kıptî Kilisesi ve Etiyopya Kilisesi monofizit görüşü benimsemiştir.

Nestorîous'un görüşleri önce Mezopotamya ve Suriye'de yayılmış daha sonra da Doğu Roma İmparatorluğu'nun baskılarından dolayı Sasanî egemenliği altında İran'a yönelmiştir. Buradan da yayılma imkânı bularak Hindistan, Çin ve iç Asya'da yaşayan topluluklar tarafından benimsenmiştir. M.S.VII. yüzyıla gelindiğinde Çayardı'nı aşarak Türk boylarına ve Çin'e kadar ulaşmıştır. Birçok kaynakta Türklerin bu şekilde Hıristiyanlıkla tanışmaları yer almaktadır.²

Hıristiyanlık ortaya çıktığında Roma İmparatorluğu içerisinde yasaklanmış ve eziyet edilmiş bir dindi. Ancak daha sonra Konstantin'in eski Yunan kenti *Byzantion* üzerinde yeni şehri olan *Konstantinopolisi* kurması ve bu şehrin Roma'ya rakib olmasını amaçlamıştır. Konstantin Hıristiyanlığı resmî din yapmamış ancak ilân ettiği *Milan Fermânı* ile bu yeni dini koruma altına almıştır. Bu fermândan sonra Hıristiyanlık daha rahat bir şekilde yayılma ve gelişme imkânına sahip olmuştur. Daha sonra imparatorluğun içinde gelişmiş ve Theodosius Hıristiyanlığı devletin resmî dini ilân etmiştir.

Bu dönemlerde Bizans ayrı bir devlet değil, Roma İmparatorluğu'nun devamı niteliğindedir. Bizans daha sonraki yüzyıllarda başkenti Konstantinapolis olan bu devleti betimlemek için kullanılmıştır. Aslında Bizanslılar kendilerini Romalı olarak kabul etmekte ve imparatorlarını da Roma'daki imparatorların halefi saymaktadırlar. Yani Bizans'ı, Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hıristiyanlık oluşturmaktadır. Bütün bunlarla beraber IV. yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğu doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Batı Roma İmparatorluğu'nun merkezi Roma'da Latince dili hakim olmuşken, merkezi Konstantinapolis olan Doğu Roma İmparatorluğu'nda ise Grekçe dili hakim olmuştur. Bu ayrılmayı Hıristiyanlıktaki anlaşmazlıklar takib etmiş ve 1054 senesinde Roma ve Konstantinapolis kiliseleri ayrılmıştır. Roma Kilisesi makamının onursal birinciliği olsa da ikinci sıradaki Konstantinapolis Kilisesi de onunla aynı ayrıcalıklardan faydalanmaktaydı.

² Şinasi Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara, 2007, s.22.

Bizans'ın siyasetinin içerisinde din önemli bir faktördür. Bizans siyaseti doğrultusunda misyonerliği kullanmayı tercih etmiştir. Böylece doğu Avrupa'da bulunan Slavlar, bir çok Asya ve kuzey Afrika ülkeleri, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzey kıyılarına göç ederek yerleşmiş Türk topluluklarına misyonerlik faaliyetleri ile ulaşılmaya çalışılmıştır. VI. yüzyıla gelindiğinde Bizans'ın, Karadeniz'in kuzeyinde birçok üs elde ettiği kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Genellikle Ermeni kaynaklarından elde edilen bu bilgilerin içerisinde Hunlar'ın arasında Hristiyanlığın ne kadar yayıldığına dair kesin bilgi yoktur. Sadece örnekler üzerinden bilgilere ulaşılmaktadır ve farklı eserlerde Hristiyanlığı kabul etmiş Hun gruplarının bilgisine rastlanılmaktadır.

Bizans ordusunda çalıştırdığı paralı askerlere daha çok güvenmiştir. İyi bir ücret alan bu yabancı kökenli askerlerin imparator karşıtı akımlardan etkilenmeyeceğini düşünüldüğünden dolayı onlara iyi mevkiler ve yüklü miktarda paralar vermişlerdir. İmparatorluğun korunması için oluşturulan muhafız birliklerini bile yabancı askerlerden oluşturmuşlardır. Savaşçı kabiliyetleri herkes tarafından bilinen Türk gruplarını Bizans merkezî idare, eyâlet valileri, ayaklanan generaller veya valilik güçleri yardıma çağırmışlardır. X. yüzyıla gelindiğinde Bizans ordusu içinde *Thema* sistemi dikkat çekmekteydi.

XI. yüzyıldan itibaren ekonomik açıdan daha avantajlı durum elde eden Bizans birliklerinde daha fazla İskandinav, Norman, İngiliz ve Türk gibi ücretli profesyonel askerler bulunmaya başlamıştır. Dönemin Bizans, Ermeni, Latin ve İslâm kaynaklarında yer alan bilgilere göre XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans ordusunda İngiliz, Frank, Norman, Alman, Venedikli, Rus, Bulgar, Alan, Sırb, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Kıpçak, Uz, Türkopol ve Selçuklu Türkleri gibi çeşitli milletlerden ücretli askerler yer almaktaydı. Bazı tarihçiler ve araştırmacılar thema sisteminin Türklerdeki on bin kişiden oluşan ve *Tümen* adı verilen askerî birlikle alâkalı olabileceğini; Roma ve Bizanslıların komşuları olan göçer

Türklerin savaş kabiliyetlerinden haberdar oldukları için bu kelimenin onlardan alınmış olduğunu düşünmektedirler. Anadolu topraklarında daha fazla geliştiği görülen thema sistemi ile imparatorluğun çeşitli bölgelerinden özellikle de Balkanlar'dan nüfus getirtilerek yerleşimler oluşturulmuştur. Çalışmamızın ilgili bölümünde daha detaylı olarak bahsettiğimiz bu thema sistemi, Bizans İmparatorluğunu doğudan tehdit eden Persler, Araplar ve Selçuklulara karşı etkin bir savunma sistemi olmuştur.³

VII.-VIII. yüzyıldan itibaren ise Bizans ordusunda para karşılığı hizmet eden farklı milletlerden insanlar arasında Vandallar, Gothlar, Lombardlar, Heruller, Persler, Ruslar, Gürcüler, İskandinavlar, İtalyanlar, Alman, Franklar, Latinler, Normanlar, Sırbalar, Ermeniler, Ulahlar, Mardaitler, Avarlar ve Türk boyları bulunuyordu. XI. yüzyılda ise Bizans içinde görev alan ve isimleri pek duyulmamış olan bir diğer Türk topluluğu olan *Türkopol*ler dikkat çekiyordu. XI. ve XII. yüzyıl Bizans kronikleri ve Haçlı seferlerine katılan Latin komutanların hatıratları incelendiğinde Türkopoller hakkında geniş bilgilere rastlanmaktadır. *Türkopol* kelimesinin Türklerden oluşan askerî birliği ifade ettiği ve bu askerî birliğin temel özelliğinin ise Türk kökenli Müslümanların Hristiyanlaşarak Bizans ve Frank kuvvetlerinde paralı askerlik yapan kişiler olmalarının yanı sıra Rum kadınlarla evlenerek dünyaya gelen çocuklarından oluşan askerî birlik olduğu kaynaklarda yazılmaktadır. Yani önce Müslüman iken sonra Hristiyan olan Türkopollerden anlaşılan bu kişilerin imparatorluğun doğusunda sınır komşusu olan Türkler yani Selçukluların olabileceğidir. XI-XII. yüzyılların kaynaklarından tesbit edilen bilgilerde

Türkopollerin XIV. yüzyıl başlarına dek faaliyetleri de görülmektedir.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Bizans-Selçuklu mücadeleleri esnasında Bizans'ın eline çok sayıda Türk esir düşmüştür. Ele geçirilen bu esirler, özellikle de çocuklar, Bizans geleneklerine göre yetiştirilerek imparatorluğun bir ferdi haline getirilmiştir. Bu kişilerin çoğu da gerçekten ordu ve devlet yönetiminde

³ Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyâletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Eylül 2005), S.XXIV/38, Ankara, 2005, s.10.

yüksek mevkilere ulaşmışlardır. XII. yüzyılda imparatorluğa yeniden parlak bir devir yaşatan Komnenos ailesinden hükümdarlar ile birlikte Türk asıllı bir çok kişinin siyasî ve askerî alanda yükselmiş oldukları ve önemli rol oynadıkları kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Asimilasyona uğrasalar bile Türkler kökleri ile bağlarını korumaya devam ediyorlardı.

XI. yüzyıldan itibaren Bizanslı misyonerler tarafından Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara inen Uz, Kuman-Kıpçak, Peçenek, Gagauz gibi Türk boyları Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Ayrıca Osmanlı idaresi altında Fener Rum Patrikhânesi'ne bağlı olarak *Rum* değil de *Karamanlı* olarak anılan Karamanlı Türkleri, ibadet dili olarak Türkçeyi kullanmışlardır. Bu Türk topluluğu hakkında çok fazla görüş ortaya atılmış ve tartışılmaya devam edilmiştir. Kimi görüşe göre Karamanlılar dil açısından Türkleşmiş ve Rumcayı bırakarak Türkçe konuşmaya başlamış ve Türk adetlerini benimsemişlerdir; yani asimile olan bu Rumlar, kendi dillerini bırakarak Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Bir başka görüşe göre ise Anadolu'da Türkçe konuşan bu Ortodoks Rumların köken olarak Rum değil Türk olduklarıdır. Bütün bu tartışmalar ve veriler tezimizde incelenmiş ve bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Karamanlılar haricinde Gagauzlar'da Bizanslı misyonerlerin önemli etkileri oldukları Türk topluluğudur. Karamanlılar gibi Gagauzların da menşeleri hakkında birçok tartışma ortaya atılmıştır. Bu tartışmalara konu olan görüşlerden bir tanesi Gagauzların İzzeddîn Keykâvus ve ordusunun Bizans topraklarına sığınmasıyla bağlantılıdır. Anne tarafından Bizans imparatoru ile akraba olan sultan İzzeddîn Keykâvus, kardeşini yönetimden uzaklaştırmak istese de savaşarak Bizans topraklarına sığınmıştır. Bizans'a ordusuna geçtikten bir süre sonra sultanın beraberindeki aile mensubları ve bazı adamları da ona katılmışlardır. Bizans onları Dobruca'ya yerleştirmeyi uygun görmüştür. Dobruca'da yaşayan bu Türklerin ise Gagauzlarla bağlantılı olduğu yapılan araştırmalarda görülmektedir. Bugün Gagauz Türkleri'nin kökenlerinin Anadolu Türkleri yani Keykâvus'a mı yoksa Peçenek, Kuman ve Uz Türkleri'ne mi dayandığı tartışılmaktadır.

Tezimizde Bizans'ın Türk topluluklarını Hıristiyanlaştırması ve Ortodoksluğu günümüzde de devam ettiren Ortodoks Türkler olan Karamanlılar ve diğer Ortodoks Türkler hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır. Ayrıca Bizans içerisinde yer alan ve Ortodoksluğu benimsemiş Türklerin, Bizans'taki hizmetleri de ele alınmıştır. Bizans sarayında önemli görevlerde yer almış ve kaynaklarda isimlerine rastlanan Türkler çalışmamızda detaylı olarak işlenmeye gayret edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: HİRİSTİYANLIK VE ROMA İMPARATORLUĞU

1.1 HİRİSTİYANLIĞIN TANIMI

1.1.1. Hıristiyanlığın Ortaya Çıkışı

Milâttan sonra I. yüzyılda ortaya çıkan ve Roma İmparatorluğu bünyesinde gelişimini sürdüren Hıristiyanlık günümüzde dünyada en çok inanana sahip dinsel gelenektir. Bu dinsel gelenek ağırlıklı olarak Hıristiyan olmayan bir toplumda var olan küçük bir azınlığın dini olarak ortaya çıkmıştır. İlk zamanlarında Hıristiyan Kilisesi devletten ayrıydı. Hıristiyanlık ilk *religio illicita* yani devlet tarafında yasaklanmış ve zulmedilmiş dindi.⁴ Bünyesinde geliştiği Roma İmparatorluğu dinsel açıdan çoğulcu bir yapıya sahibti ve imparatorluk içerisinde Yunan, Roma dinleri (inançları) ile gizem (sır) dinleri (inançları) de revaçtaydı.⁵

Gizem (sır) dinlerine (inançlarına) inananlar onları kurtaracak olan Tanrı'nın ölümüne ve yeniden dirilmesiyle ortaya çıkacak olan ölümsüzlüğe ulaşacaklarına inanmaktaydılar. Kaynaklar ışığında incelendiğinde Hıristiyanlık İsa'nın mesihliği anlayışı üzerine temellenmiştir. Bu anlayışa göre İsa Mesih hem Tanrı'nın oğlu hem de insanlığın kurtarıcısıdır çünkü Tanrı insanlığı kurtarsın diye *biricik oğlunu* eryüzüne göndermiştir. Bu yüzden İsa “ilâhî plan” doğrultusunda insanlığın kurtarılması sembolü olarak çarmıha gerilmiş ve sonra “... ölümlerden kıyam ederek, Baba'nın yanında yer almıştır...”.⁶

⁴ Timothy Ware, *The Orthodox Church, An Introduction To Eastern Christianity*, London, 2015, s.12.

⁵ Çiğdem Dürüşken, *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul, 2011, s.11.

⁶ Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık”, *TDV İA*, C.XVII, s.328; Şinasi Gündüz, *Pavlus, Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara, 2011, s.121.

Hristiyan dinin mensubları kendilerine Batı dillerinde Christian, Türkçe 'de ise Hristiyan demektirler. Yeni Ahid'de ise Christianos (Hristiyan) adı üç yerde geçmektedir:⁷

“... sonra Barnaba, Saul'u aramak için için Tarsus'a gitti. Onu bulunca da Antakya'ya getirdi. Böylece Barnaba'yla Saul bütün bir yıl oradaki inançlılar topluluğuyla bir araya gelerek büyük bir kitleyi eğittiler. Öğrencilere ilk kez Antakya'da Mesihçiler adı verildi ...”⁸

“... Agrippa Pavlus'a şöyle dedi: “Bu kadar kısa bir sürede beni ikna edip Mesihçi mi yapacaksın ...”⁹

“... Ama Mesih inanlısı olduğu için acı çeken, bundan utanç duymasın. Taşındığı bu adla Tanrıyı yüceltsin ...”¹⁰

Hristiyanlık dininin ortaya çıktığı coğrafyada Yahudilik diye adlandırılan tek tanrı inancına sahip ve kutsal kitabı olan kadim bir din bulunmaktaydı. Bu dinden farklı olarak Roma İmparatorluğu içerisinde çok tanrılı dinler ve imparatorluğun gizem dinleri hakimdi. Aslında Hristiyanlık bu eski dinler ve inançlar içerisinde zor da olsa kendisine bir yol çizerek büyümeye çalışacaktı. Hristiyanlığın ortaya çıktığı Filistin veya İsrail toprakları uzak geçmişte *Kenan* olarak bilirse de Hristiyanlar kendi isimlendirmelerini yapmışlardır. Bu bölgeye kutsal topraklar demelerinin sebebi İsa'nın burada doğup ölmesidir.¹¹ Romalılar Yunan kültürü ve felsefesinden etkilenseler de askerî ilişkiler, idare ve hukuk konularında kendilerini yüksek gelişmiş becerileriyle tamamladılar.¹²

Günümüz haline gelene dek Hristiyanlık dini Yahudi, Yunan, Roma ve diğer dinsel düşüncelerden etkilenmiştir. Yahudilikteki geleneksel üç temel görüş Hristiyanlığa taşınmıştır.

⁷ Demirci, *a.g.m.*, s.328.

⁸ *İncil*, Resüllerin İşleri, 11:26.

⁹ *a.g.e.*,26:28.

¹⁰ *İncil*, Petrus'un Birinci Mektubu, 4:16.

¹¹ Ware, *a.g.e.*,s.47.

¹² *a.g.e.*, s.43.

“... Yahudilikte Tanrı ile yapılan ahdin sembolü olan sünnet ritüeli, Tanrı ile yapılan yeni ahdin sembolü olan vaftizle yer değiştirmiştir. Tanrı'nın dünyayı yarattığı sırada dinlendiği gün olan Cumartesi 'Şabat', İsa'nın ölümünden dirildiği gün anısına kutlanan Pazar günü ile yer değiştirmiştir. Yahudi kutsal kitapları Hristiyanlar tarafından kabul edilmiş ancak bu kitaplar Hristiyanların bakış açılarına göre yeniden yorumlanmıştır ...”¹³

Hristiyanlığın gelişiminde Yunan ve Roma inançları büyük rol oynamışlardır ve zaten Hristiyanlık Roma İmparatorluğu içerisinde ortaya çıkarak geliştiği için bazı pagan ve Roma inançları da şekil değiştirerek dine taşınmıştır. Mısır Tanrıçası *Isis'in oğlu Horus'u emzirmesini* tasvir eden harfler, *Meryem'in bebek İsa'yı emzirmesine* dönüşmüştür. 25 Aralık olarak kabul edilen İsa'nın doğum günü ise Mitrai Oziris, Adonis ve Dionysos'un doğum günü olarak kutlanmaktaydı. Aynı şekilde pagan inancına göre güneşin övüldüğü Saturnalia İsa'nın doğum günü olarak kutsal bir güne dönüştürülmüştür. Kilise'nin örgütlenmesi ve idaresi ise Roma devlet idaresinden etkilenmiştir. Halk içerisinde hızla yayılmaya başlayan Hristiyanlığın ilk yüzyılları gelişimi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu ilk yüzyıllarda Roma idarecileri Hristiyanları sürekli baskı ve zulüm altında tutmaktaydılar. Roma idarecileri Hristiyanları gayri ahlâkî eylem yapmak, gizli işler çevirmek, çocuk katletmek, zina yapmak ve yamyamlıkla suçlamışlardır. Yani Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Hristiyanlar hayatta kalma mücadelesi vermişlerdir. Söylentilere göre Roma İmparatoru Neron, Büyük Roma yangınının ardından bahane ile Hristiyanları suçlayarak onları Roma arenasında canlı canlı aslanların önüne atmıştır. Aynı şekilde Roma İmparatorlarında Decius ve Diocletian da Hristiyanları yok etmek için onlara karşı acımasız davranmışlardır.¹⁴

Aslında buradaki sorun, Hristiyanlığa inananların, imparatora tapınmanın da içinde yer aldığı diğer kültleri reddediyor olmalarıydı. Mahkeme kayıtlarına göre geleneksel tanrıları onurlandırmayı reddeden Hristiyanlardan ötürü valilerin pek kaygılanmadığı görülmektedir. Daha esnek yargıçlar, bu tanrıların

¹³ Yaşayan Dünya Dinleri, s.89.

¹⁴ a.g.e., s.90.

tanınmalarını sağlayacak bir uzlaşma yolları bulmak için uğraşıyorlardı. Ancak birçok Hristiyan bunu reddediyordu. 177 yılında Lugdunum (Lyon) valisi, Hristiyan cemaatiyle nasıl baş edileceği konusunda İmparator Marcus Aurelius'un görüşünü sormuştur. Ancak çok tutucu olan Marcus Aurelius'un Hristiyanları sorun olarak gördüğünden yerel kısımları desteklemeye hazırdı. Aynı zamanda Hristiyanlar sözlerinden geri dönerlerse serbest kalabilir ancak fikirlerinde direnirlerse arenada mahkûm edilebilirlerdi. Eğer bu insanlar Roma yurttaşı ise boyunlarından vurulabileceklerdi. Bu ölümlere mahkûm edilenlerin kırk sekizincisi olan köle kız Bladina cesaretiyle dikkat çekmiştir ve Hristiyanlar arasında şevk uyandırmıştır.¹⁵

İsa'nın ulûhiyyeti ve mesihliği üzerine inşa edilen Hristiyanlıkta İsa'nın hayatına bakıldığında bazı tartışmalar ortaya çıkmaktadır. İsa hakkındaki en ayrıntılı bilgiyi İncillerden temin etmekteyiz. Fakat, İsa'nın yaşadığı döneme ait belgelere bakıldığında elle tutulabilir bir bilgiye rastlanamamaktadır. Dinî kaynaklar dışında İsa hakkında tarihsel kaynaklar bazı araştırmacılara göre az iken bazısına göre hiç yoktur. İsa ile aynı dönemlerde yaşayan yazarların hemen hemen hiçbirinin ondan bahsetmemesi karışıklığa yol açmaktadır. Buna örnek olarak Romalı yazarlar Livy ve Seneca ile Yahudi tarihçi ve filozof Philo'nun eserlerinde İsa karşımıza çıkmamaktadır. Flavius Josephus ise Hristiyanlık dışı kabul edilen kaynaklarda İsa hakkında bilgi veren en önemli kişidir. Flavius'un tahminen 73 yılında kaleme aldığı Yahudi Savaşı isimli eserinde İsa'dan bahsetmez ancak 90'lı yıllarda yazdığı Antiquities adlı eserinde iki yerde İsa'nın adı geçmektedir.¹⁶ Bunlardan başka İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'an, İsa hakkında bilgi içerse de diğer tarihsel kişiliklere yaklaşımı gibi İsa hakkında herhangi bir biyografi vermez. Sadece çeşitli surelerinde İsa'dan bahsetmektedir. Ayrıca Kur'an, İsa'nın çarmıha gerilerek öldürüldüğünü reddeder¹⁷ ve İsa'nın vefat ettiğini (ya da ettirildiğini) ifade eder.¹⁸

¹⁵ Ware, *a.g.e.*, s.61.

¹⁶ Gündüz, *a.g.e.*, s.136-137.

¹⁷ *Kur'an*, Nisâ, 157-159.

¹⁸ *Kur'an*, Mâide, 116-188, Âli İmrân, 54-55

Kabul edilen dört İncil'e göre İsa bir Yahudi olarak dünyaya gelmiş ve Yahudi geleneklerine göre büyütülmüştür. Ancak Mesihliğini ortaya attığı için bir olan Romalılar ve Yahudiler tarafından öldürülmüştür. İsa hakkındaki Hristiyan içi kaynaklar Yeni Ahid'i teşkil eden *Katonik metinler* ve Yeni Ahid dışında kalan *Apokratif metinler* olarak ikiye ayrılmaktadır. İsa'nın hayat hikâyesini ele alan Yeni Ahid'in ilk kısmıdır. Matta ve Luka İncillerinde ise İsa'nın doğumu, ölümü ve yeniden dirilip göğe yükselmesine kadar hayatı anlatılır. Markus İncil'inde ise İsa'nın doğum hikâyesi yer almaz ancak Yahyâ (Vaftizci Yahyâ) döneminde ortaya çıkması, ölümü, dirilmesi ve göğe yükselmesi ele alınır.¹⁹

İlk müridleriyle beraber sinagog ve açık alanlarda dersler ile vaaz veren İsa özellikle yoksul ve halktan sıradan insanlara seslendiği için sözleri hızla yayılmıştır. Aynı zamanda Helenistik dünyada tanrısal insanlarda görüldüğü gibi İsa da hekim ve otacıydı. Hastalıkları iyileştiriyor ve kötü ruhları çıkarıyor hatta mucizelerinden dolayı büyücülükle suçlanmaktaydı. Başkâhin Kayafa'ya göre halk uğruna tek bir adamın ölmesi gerekmekteydi ve bu yüzden İsa'ya hızlıca müdahale etmeleri lâzımdı. Hristiyanlık'ta ana ritüel olan *Efkarista*'ya dönüşecek son yemeğini, İsa *Fısıh Arefesi*'nde öğrencileriyle kutladı. Romalı askerlerin desteğini alan Başkâhin'in muhafızları İsa'yı tutukladılar. Yahudi Konsili Sanhedrin İsa'nın küfür suçu işlediğine karar vermiş daha sonra İsa, Yahuda valisi Pontius Platus tarafından yargılanarak - ayaklanma çıkartma-suçundan ötürü tipik bir Roma cezası olan çarmıha gerilmekle idam edilmiştir.²⁰ İncillere göre İsa'nın çarmıha gerilen bedeni ise ölmüş ve defnedilmiştir. Yine İncillerde yer alan ifadeye göre üç gün sonra Tanrı, İsa'yı ölümlerden diriltti, İsa şakirdlerine birçok kez göründü ve daha sonra göğe yükseldi.²¹

Hristiyanlık felsefesinin oluşumunun babası kabul edilen Pavlus hakkındaki bilgilere ise İncil'de Resûllerin İşleri'nin, son bölümleri ile Pavlus'un mektuplarından ulaşmaktayız. Pavlus Hristiyanlık tarihinin önemli bir unsuru

¹⁹ Gündüz, a.g.e., s.153-154.

²⁰ Mircae Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul 2003, s.384-385.

²¹ Thomas Michel, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş, Dinler Tarihine Katkı*, İstanbul, 2012, s.60.

olduğu için kendisi Hristiyanlık felsefesinin baş mimarı kabul edilmektedir. Pavlus'un bu yeni dine girmesi Hristiyanlık tarihi açısından bir dönüm noktası sayılmaktadır. Hristiyanlarca kabul edilen İsa'nın göğe yükselmesinden bir veya iki sene sonra kuzey Filistin topraklarından yüzlerce mil ileride günümüzde Türkiye'nin toprakları içerisinde kalan Akdeniz'in limanı Tarsus'tan çadır üreticisi, iş adamı Saul, Hristiyanlığa geçerek ismini Paul olarak değiştirmiştir.²²

“... Ben Kilikya Tarsusu'nda doğmuş bir Yahudiyim ...”²³ cümlesinden Pavlus'un Kilikya yani Tarsus'ta doğduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık olarak 10 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Paulus'un, Roma İmparatorluğu döneminde, Küçük Asya, Ierusalem (Kudüs) ve Roma kültür ve kimlik üçgeninde yer alan bir kişilik olduğu, bu üç kültür ırmağından belirli derecelerde beslendiği anlaşılmaktadır.²⁴

Paulus hem o bölgenin hem de babasının mesleği olan çadır imâlâtçılığı ve dericiliği öğrenerek sürdürmüştür. Ailesi onu küçük yaşlarda Ierusalem (Kudüs)'e eğitim almaya göndermişlerdir. Ancak kentte ilk Hristiyanlardan dolayı bir karmaşa hakimdir. İsa'ya imân edenlerin *Kutsal Ruh* ile özgür kılınacağı inancı insanlar arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Fakat kendi *Kutsal Yasalarını* korumak için ise Yahudiler, Hristiyanlıktan etkilenen insanları yargılamaya ve tutuklamaya başlamışlardır. Bu dönemde kayıtlarda Pavlus hakkında bir bilgiye rastlanmasa da Lucas Metni'nin 7/57 satırındaki ilk Hristiyan habercileri arasında adı geçen Stephanus'un taşlanması ve öldürülmesi olayında sahne alır. Hristiyanlığa inancın giderek arttığı bir ortamda, haberci Stephanus, *Sanhedrin Üyeleri*'nin huzurunda İsa'yı yücelten bir konuşma yapınca, ortalık savaş alanına dönmüş, Stephanus apar-topar dışarıya sürüklenerek Saulus'un (Pavlus) ayakları dibine atılmıştır. Saulus burada, Hristiyanların tutuklanmasına izin veren bir kişi olarak gösterilmektedir. Metnin bu aşamasına kadar kendisi hakkında bilgi alamadığımız Pavlus, artık Lucas Metni'nin tek hâkimi haline gelmiştir ve

²² Diarmaid Mac Culloch, *A History Of Christianity*, London, 2009, s.96.

²³ *İncil*, Resûllerin İşleri, 22:3.

²⁴ Çiğdem Dürüşken, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, İstanbul, 2003, s.9.

düşünceleri ile eylemleri konusunda yorum yapabileceğimiz bir bilgi karşımıza çıkmaktadır.²⁵

Yani Saulus, bölgede yaşayan Hristiyanların korkulu rüyası olarak kilise topluluklarını darmadağın eden, insanları tutuklayarak cezaevine atan bir şahsiyettir. Yine Damascus (Şam)'da yaşayan Hristiyanları bulup İerusalem'e getirmek üzere yola çıktığı sırada aniden cennetten bir ışık belirir ve Saulus yere düşer. Ses ona: "... *Saulus, neden bana eziyet ediyorsun ...*" der.²⁶

Saulus sese kim olduğunu sorduğunda ise, ses ona şöyle der:

"... *Ben eza ettiğin İsa'yım; fakat kalk, ve şehre gir, ve ne etmen gerektir sana söylenecek. Onunla yolculuk eden adamların nutku tutulup durdular; sesi işitiyorlar, fakat kimseyi görmiyorlardı, ve Saul yerden kalktı, gözlerini açınca bir şey görmiyordu. Onlar da kendisini alarak Şam'a götürdüler, ve üç gün görmez olup, ne yedi ne de içti ...*".²⁷

Bu olay ile Pavlus tüm yaşamını ve düşüncesini değiştirerek Damascus'ta İsa'nın yolundan gidenlerin arasına katılarak bu yeni inancı yaymaya başlar.

1.1.2. Roma İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki Konumu

Romalıların Latince'de *provincia* olarak kullandıkları terime biz Türkçe'de eyâlet demektediriz. Ayrıca Romalılar *provincia* sözcüğünü Cumhuriyetin erken dönemlerinde yönetim bakımından bağımsız, sınırları belirlenmiş bir coğrafi bölge için kullanmıyorlardı. Yüksek kamu görevlilerinden olan *praetor* ve *consullerin* savaş alanlarını belirtmektedir. Ancak Roma İmparatorluğu'nun deniz aşırı genişlemeye başlamasıyla beraber *provincia* terimi, şu an kullandığımız eyâlet terimine uygun bir anlam kazanmıştır.²⁸ Bu noktada Roma'nın Doğu eyâletlerinin ortaya çıkması imparatorluğun Akdeniz'e doğru genişlemesiyle oluşmuştur. Daha sonra

Hristiyanlığın

Ortadoğu

topraklarında

²⁵ *a.g.e.*, s.13-14.

²⁶ Mac Culloch, *a.g.e.*, s.97.

²⁷ *İncil*, Resûllerin İşleri, 9:1-9.

²⁸ Kaya, *a.g.e.*, s.18.

ortaya çıkması ve bu coğrafyanın da Roma toprakları içerisinde bulunması hem Roma hem de Hristiyanlık tarihi açısından önem taşımaktadır. Hristiyanlığın *Batı (Roma) İmparatorluğu*'na alternatif olarak ortaya çıktığı ve karşı geldiği *Kiliselerin* hepsi doğu toprakları içerisinde yer almaktaydı.

1.2. ROMA İMPARATORLUĞU'NUN HİRİSTİYANLIĞIN RESMÎ HAMÎSİ OLMASI

1.2.1. Milan Fermânı ve İznik Konsili

Üçüncü ve erken dördüncü yüzyıllarda Hristiyan kıyımı en geniş boyutlarına ulaşmıştır. İmparatorluk sürekli yenilgilere maruz kaldığı için tanrıların Roma'yı yüzüstü bıraktığı düşünülmekte ve tanrılara kurban sunmayı reddedenlerin üzerlerine gidilmekteydi. Din değiştiren askerler imparatorluk kültürünü onurlandırmayı asla reddedemezlerdi. 250-251 yıllarında İmparator Decius döneminde özellikle piskoposların hedef olarak seçildiği büyük bir kıyım gerçekleşmiştir. Daha sonraki 303-312 yılları arasında Diocletianus ve ardılı Galerius döneminde kıyım yapılmıştır. Sistemli bir şekilde yapılamayan bu kıyımdan dolayı çoğu Hristiyan cemaati kurtulmuştur. Yine de çetelerce linç faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi ve Hristiyanlar, uluyan kalabalıkların önünde aslanlara atılıyordu.²⁹ Dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise Hristiyanlığın bu zulümler ve baskılardan kurtulmaya başladığı gözlemlenmektedir. Ayrıca dördüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Roma İmparatorluğu'nun resmî dini haline gelmiştir.

Milan Fermânı, Konstantinopolis'in kurulması ve İznik Konsili *Kilise'nin* tarihi açısından üç önemli olaydır. Konstantin, Kilise Tarihi'nde bir dönüm noktasıdır. Onun din değiştirmesiyle inancı için öldürülme ve zulüm görme dönemi sona erdi ve *Yeraltı Mezarları Kilisesi*, *İmparatorluk Kilisesi* haline geldi. Konstantin'in ilk büyük etkisi İmparator Licinius ile birlikte 313 yılında yayınladığı Hristiyanlık inancının resmi hoşgörüsü ilân edilen *Milan Fermânı* idi. Bu fermânla Konstantin hoşgörüden daha fazla bir şey vaat etmemiş olsa da Hristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nda hoşgörü ile karşılanan diğer dinlerin üzerinde desteklemeyi amaçladığını açıkça ortaya koymuştur. Konstantin'in ölümünden elli yıl sonra onun bu politikasını sonuca ulaştırmış olan Theodosius, Hristiyanlığı sadece en çok tercih edilen din yapmamış ayrıca “imparatorluğun tek tanınan dini” haline getirmiştir. Romalı otoriteler bir zamanlar onlara: “siz

²⁹ Ware, *a.g.e.*, s.88.

var olmaya izinli değilsiniz” demişlerdi oysa şimdi paganizmin bastırılma zamanıydı.³⁰ Böylelikle imparatorluğun siyasî ve askerî desteğini arkasına alan Kilise *Extra Ecclesiam Nulla Salus* yani *Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur* sözü ile hızlıca Hristiyanlığı yayma ve Hristiyanlaştırma politikalarına başlamıştır.³¹

M.S. 325 yılının yaz aylarında eski İmparator Licinius’un (308-324) İznik gölü kenarındaki yazlık sarayında, Konstantin’in (306-337) girişimiyle toplanan İznik Konsili, antikçağ Hristiyanlığın ilk büyük tartışma platformu, imparatorun ve piskoposların taleplerinden oluşan değişik gündemlerin çatışmasına sahne olmuştur. Konsilin toplanmasının asıl amacı iki yüz-iki yüz elli piskoposun katılımıyla Konstantin’in iktidarının yirminci yıldönümünü kutlamaktı ve Kilise’nin bazı sorunlarını konuşmaktı. Ancak Konsilin ikincil gündemi olan *Ariusçuluk* ve Kilise’nin diğer problemlerinin açtığı krizden dolayı bu sorunlar Konsilin esas gündemleri olarak görülmektedir. Aynı zamanda bu Konsil’de *İmparatorluğun resmî İzası* ortaya çıkmıştır. Eldeki kayıtların yetersizliği sebebiyle Konsil hakkında detaylı bilgilere sahip olunamamaktadır, ancak İznik Konsili Hristiyanlık konsilleri açısından önemli bir örnek ve Hristiyanlık açısından ciddi bir dönüm noktasıdır.³² İznik Konsili daha sonraları gerçekleşecek olan yedi “Ekümenik Konsil”in birincisidir; bunlar: İznik (Nicaea) Konsili (I)

³⁰ Ware, *a.g.e.*, s.17.

³¹ Demirci, *a.g.m.*, s.90-91.

³² Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ’da Hristiyanlık: Doğu’da İsa Doktrini’nin Siyasî ve Entelektüel Tarihi*, İstanbul, 2015, s.69.

325, İstanbul (Konstantinapolis) Konsili (I) 381, Efes Konsili 431, Kadıköy (Khalkedon) Konsili 451, İstanbul (Konstantinapolis) Konsili (II) 553, İstanbul (Konstantinapolis) Konsili (III) 680-681 ve İznik (Nicaea) Konsili (II) 787, tarihlerindeki konsillerdir.

1.2.2. “Bizans”ın Ortaya Çıkması

1.2.2.1. İlk Yıllar

Eski Yunan kenti Byzantion’un bulunduğu yer üzerine İmparator Constantinus tarafından M.S. 330 yılında kurulup, Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed ’nin 1453 yılında Konstantinapolis’i fethetmesine kadar devam eden süreçte, bu şehirden aralıksız yönetilen “devlete” ve “topluma” verilen- modern isme- “Bizans” denilmektedir.³³ Bizans ismi bu devlete ve topluma daha sonradan verilmiştir. Onlar kendilerine her zaman “Romalı” bazen sadece “Hıristiyan” demişlerdir.³⁴ Konstantinapolis şehri M.S. 330’da resmî başkent ilân edildiğinde, Roma İmparatorluğu halâ bölünmemişti. 395 ve 476 yılları arasında hem doğuda hem de batıda imparatorlar bulunmaktaydı. Constantinus’un oluşturduğu imparatorluk sistemi ile birden fazla imparator hükmedebiliyordu.

V. yüzyıl boyunca Romalıların barbar olarak tanımlanan yabancıların saldırıları ile göçleri, son Batı Roma İmparatoru’nun tahttan indiği 476 yılına kadar özellikle de batıda artmıştı. İtalya, VI. yüzyıl başlarında Ostrogot hakimiyetine girmiş, Fransa, İspanya ve Kuzey Afrika’da Franklar, Burgonlar, Vizigotlar ve Vandallar tarafından başka barbar krallıklar kurulmuştur. Bu esnada Konstantinopolis şehri büyümüş ve Doğu Roma İmparatorluğu’nun özellikle de doğu Akdeniz eyâletindeki şehirleri zenginleşmiştir.³⁵ Constantinus’un Byzantion kentinin bulunduğu yer üzerinde kurulması Bizans’ın başlangıç tarihi olarak gösterilse de kimi araştırmacılara göre Roma İmparatorluğu’nun yasal olarak bölünmediği bir zamanda ayrı bir Bizans ya da Doğu Roma İmparatorluğu’nun varlığını ileri sürmek tartışma konusudur. Buna örnek olarak Edward Gibbon’un çok önemli kabul ettiği Iustinianus I (527-565) dönemi bir başlangıç sayılmaktadır.³⁶

Aslında Bizans tarihi ilk başta Roma tarihinin yeni bir dönemi ve Bizans devleti de eski “Imperium Romanum”un bir devamı niteliğindedir. Bizans kelimesi modern bir terim olduğundan buna bağlı olarak Bizanslı diye adlandırdığımız kişiler de daha sonraki devre ait bir

³³ Averil Cameron, *Bizanslılar*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul, 2006, s.1.

³⁴ Cameron, *a.g.e.*, s.7; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 20153, s.25.

³⁵ Cameron, *a.g.e.*, s.28.

³⁶ *a.g.e.*, s.7.

terimle ifade edilmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi kendilerine Romalı diyen bu insanlar, imparatorlarını Roma hükümdarları yani eski Roma “Caesar”ları’nın halef ve mirasçıları saymışlardır. Devletleri devam ettiği süre boyunca Roma adı onları büyülemiş ve onların siyasî düşünce ve iradelerinde Roma’nın devlet geleneği hep hâkim kalmıştır. Etnik açıdan tek biçime sahip olmayan imparatorluk Roma devlet düşüncesi ile bir arada tutulmuş ve çevresine karşı tutumu da Roma’nın evrensellik düşüncesine uygun olarak saptanmıştır.³⁷ George Ostrogorsky’e göre Grek antik devrine giden yol Bizans’tan geçmektedir. Antik mirası muhafaza etmiş olan Bizans, batı dünyasının insanı için Rönesans devri esnasında Grek kültürüne karşı duyulan özlemi giderebilecek tek kaynaktır.³⁸

Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hristiyan inancı Bizans gelişmesinin ana kaynakları olarak kabul edilmektedir. Bu unsurlardan birisi olmadan Bizans’ın varlığı düşünülemez ancak “Hellenist” kültür ve Hristiyan dininin Roma devlet şekli ile bir sentez haline gelmesi sonradan Bizans imparatorluğu diye isimlendirdiğimiz tarihi meydana getirmiştir. Bu sentez Roma Devleti’nin ağırlık noktası yani krizler devri olan IIIüncü yüzyılın gerektirdiği gibi doğuya kayması ile mümkün olmuştur. Ağırlık noktasının bu yer değiştirışı Imperium Romanum’un Hristiyanlaştırılması ve yeni başkentin Boğaziçi kenarında kurulması ile gerçekleşmiştir. Bu iki olayı Hristiyanlığın zaferi ve devlet merkezinin kesin olarak helenize edilmiş doğu’ya nakli Bizans devresinin başlangıcı olarak sembolize edilmektedir.³⁹ Bizans kültürü, antik Yunan dili, edebiyatı, felsefesi, bilimi, tıbbı, sanatı ve eğitimi ekseninde biçimlendiği için melez bir gelişim göstermiştir. Politik ve hukuksal kurumları, Helen ve Roma kurumlarının kaynaşmasıyla oluşmuştur.⁴⁰

Fakat Bizans eski Roma ile bağlantısında ne kadar bilinçli olsa da, hem ülküsel hem de iktidar siyaseti nedenleriyle Roma mirası düşüncesine sıkı sıkıya sarılmış olursa olsun, yine de zamanın akışı içinde aslî Romalı temellerden gittikçe uzaklaşmıştır. Kültür ve dil bakımından “Grekleşme” yolunda büyük adımlarla ilerler ve aynı zamanda Bizans hayatının “kiliseleşmesi” de gittikçe artan bir ölçüdedir. İktisadî, sosyal ve siyasî alandaki gelişmeler yeni bir iktisadî ve sosyal düzeni ortaya çıkarmıştır ve daha ortaçağın ilk dönemlerinde umûmî çizgileriyle yeni bir idare sistemine sahip yeni bir devlet tarzının doğması sonucunu doğurur.⁴¹ Antik dönemin hem

³⁷ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.25.

³⁸ *a.g.e.*, s.11.

³⁹ *a.g.e.*, s.25.

⁴⁰ Speros Vryonis, “Bir Dünya Uygarlığı: Bizans”, Çev. Zarife Biliz, *Cogito*, (Kış 1999), S.17, İstanbul, 1999, s.38.

⁴¹ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.26.

iki zıt kutbu ve hem de doruk noktaları olan “Greklik” ve “Romalılık”, Bizans toprağında bir bütün haline gelerek gelişir ve bunların en yüksek tesir araçları olan Roma devlet müessesesi ile Grek kültürü yeni bir hayat sentezi olarak bir araya gelir, eski devlet ile eski kültürün en kuvvetli düşmanları olarak görmüş oldukları Hristiyanlık ile bir daha çözülemez bir şekilde birleşirler.⁴²

1.2.2.2. XI-XII. Yüzyıllarda Bizans’da Hristiyanlık

Roma İmparatorluğu’nun resmî dini haline gelmesinden önce iç çatışmalar ve doktorinel kavgalar Hristiyanlık içerisinde başlamıştı. Bu çatışmaları belli başlı merkezlerin güç mücadeleleri izlemiş ve 313 Milan Fermânı’ndan sonra doruk noktasına ulaşmıştır. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde ise Roma İmparatorluğu doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünerek Hristiyanlık yönetimindeki güç mücadelesi ve rekabeti de ortaya çıkartmıştır. Batı kısmının merkezi kabul edilen Roma’da Latince dili hâkim iken Doğu kısmının merkezi Konstantinapolis (İstanbul)’da Yunanca hâkimdi. Ancak Hristiyanlıktaki diğer anlaşmazlıklarla beşinci ve altıncı yüzyıllarda Roma’nın parçalanması hızlanmıştır. En büyük ayrılık ise 1054 yılında Roma ve Konstantinapolis Kiliseleri’nin ayrılmasıyla gerçekleşmiştir.

Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu hem dış meselelerle hem de içindeki bunalımlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. 643 yılında Müslümanlar İskenderiye’yi ele geçirmiştir ve bu yüzden imparatorluk bir çöküş sürecine girmiştir. Bu çöküşün kısmen sebebiyle ilişkili olarak Doğu kilisesi, “İkonoklazm” diye adlandırılan ve 730 yılından 843’e kadar sürecektir bir problemle uğraştı. Nesturîler Asya’da Hristiyanlığı yaymaktaydı hatta 635 yılında Çin’e ulaşmışlardı. Çin’de David ismindeki bir metropolitin 823 yılından önceki faaliyetleri ayrıntılı kaynaklardan ulaşılmaktadır.⁴³

Doğu sınırını temsil eden Bizans’ın VII. yüzyıldan başlayan ve XI. yüzyılda İslâm fetihlerinin artması ile bölgedeki Hristiyan kültürü Slav topraklarına taşınmıştır. XI ve XII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu, Ermeniler, Macarlar, Bulgarlar ve Batılılar da dahil olmak üzere diğer milletlerden bireyleri cezbedip içine alacak kadar gücünü muhafaza etse de aristokraside üyelik, kendilerine unvan verilmiş ve kan bağı ya da evlilik yolu ile iktidardaki sülâle ile bağı olanlara, yerliler ve yabancılara aynı şekilde açıktı. Bazı sebeplerle, iktidardakiler, sık-sık yabancıları bu elitin içine sokmanın yollarını aradılar; XII. yüzyıldan itibaren Türklerin

⁴² a.g.e., s.29.

⁴³ Demirci, a.g.m., s.334.

Anadolu'ya gelmeleri ile Bizans içinde, Konstantinopolis'in Fatih Sultan Mehmed tarafından 1453'te alınmasına kadara sık-sık rekabet eylemleri görülmektedir.

Yüzyıllarca devam eden bu derin Türk-Bizans ilişkileri aynı zamanda ilerlemekte olan Türk devletleri ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında aktif ve barışçıl politik ve kültürel alışverişlere de sahne olmuştur.⁴⁴ Ancak 1453'te Konstantinopolis (İstanbul)'in fethedilmesiyle Ortodoks Kilisesi'nin Moskova'ya nakline zemin hazırlanmıştır.

1.3. DOĞU ROMA VEYA BİZANS

1.3.1. Doğu Roma (Bizans) Ortodoks Kilisesi'nin Doğuşu

“Kavimler Göçü”yle başlayan değişimler doğrultusunda Roma İmparatorluğu 395 yılında Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ancak Batı Roma daha sonraki tarihte yani 476 yılında yıkılmıştır. Doğu Roma olarak anılan Bizans İmparatorluğu ise 1453 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Roma İmparatoru Constantinus'un 306 ile 337 yılları arasında süren iktidarı hem Avrupa hem de Bizans tarihleri açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü İmparator Constantinus, Hristiyanlığı yasallaştırarak ve bu yeni dinin Roma dünyasında hızlı bir biçimde köklenmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca eski *Byzantium*'un adını “Constantinopolis”e (İstanbul) dönüştürerek, bu şehri Roma imparatorluğu'nun yeni başkenti yapmış ve modern tarihçilerin Bizans diye adlandırdıkları uygarlığın temelini atmıştır.⁴⁵

I. Constantinus, Licinus'a karşı kazandığı zaferden sonra eski bir Yunan kenti olan Byzantium'a gelmiştir. Bu muhteşem zaferin anısına Constantinus Byzantium şehrine kendi adını vererek Constantinopolis şeklinde değiştirerek kendi şehriymiş gibi kenti büyük bir ihtişamla süslemiştir. Çünkü Constantinus bu kentin Roma'nın eşiti olmasını hedeflemiştir.⁴⁶ 324-330 yılları arasında yeniden yapılandırılan kent, 11 Mayıs 330 yılında yeni başkent (Nea Roma) törenleriyle kutsanarak dünyaya ilân edilmiştir.⁴⁷

Hristiyan ya da herhangi başka bir dine mensub bir kimsenin inancını yaşama serbestliği kazandığı 313 yılında imzalanan Milano Fermânı⁴⁸ ile Constantinus Hristiyan dinini imparatorluğun eşit dinlerinden birisi olarak yasallaştırmıştır. Daha önceden Roma İmparatorluğu

⁴⁴ Charles Brand, “XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı”, Çev. Melek Öksüz, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (Bahar 2008), S.4, Trabzon, 2008, s.11.

⁴⁵ Turhan Kaçar, “*Origo Constantini Imperatoris*, İmparator Constantinus'un Yükselişi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Temmuz 2004), XX/1, İzmir, 2005, s.135.

⁴⁶ a.g.e., s.148.

⁴⁷ Malalas, *The Chronicle Of John Malalas*, (A Translation by Elisabeth Jeffreys, M. Jeffreys and R. Scott with B. Croke, Jenny Ferber, S. Franklin, A. James, D. Kelly, Ann Moffat, Ann Nixon), Melbourne, 1986, s.7-8.

⁴⁸ *Translations and Reprints From The Original Sources of European History*, IV/1, Philadelphia, 1897 ?-1907 ?, s.28-30.

içerisinde sıkıntı ve zulümler görmüş olan Hristiyanları koruma altına almış, Hristiyanlığa yaşam alanı sağlamış ve bu insanların desteğini kazanmıştır. Hristiyanlığın bu evresinde, Batı Roma İmparatorluğu’nun başkentinde bulunan Roma Kilisesi ile IV. yüzyılın sonuna doğru İstanbul’da bulunan İstanbul Kilisesi arasında hiçbir itikâdi farklılık görülmemektedir.⁴⁹ İmparatorluğun ikiye ayrılması gibi kiliselerin de doğu ve batı olarak ayrılmasına kadar olan bu süreçte yedi tane konsil bir araya gelmiştir. *Teslis*’in unsurları konusunda durmadan devam eden tartışmaların sonucunda M.S. 381 yılında birinci Constantinopolis (İstanbul) Konsilinde Makedonius ve avanesi aforoz edilmiştir.⁵⁰ Ayrıca 381 yılında imparator Thodosios döneminde toplanan ikinci İstanbul Konsilinde “Teslis”, Hristiyan inancının temel prensibi olarak kabul edilmiştir.⁵¹

1.3.2. Bizans Ortodoksluğu

Konstantinopolis Patriki, kilise inancını tanımlayan metinlere bağlıydı ve Kilise’ye düzen vererek Hristiyanların hayatlarına uyacağı kuralları belirleyen de bunlardı. Bu tanımlar IXinci yüzyıl sonuna dek ekümenik konsiller çerçevesinde geliştirilmiş ve bu metinlere dinî yetkileri nedeniyle imparatorun aldığı kararlar da ekleniyordu. Dolayısıyla Konstantinopolis Patriki kilisesini yöneten metinlerin doğrudan kaynağı değil buna karşılık onların koruyucusuydu. Onları uygulamak, açıklamak, kimi zaman yorumlamak ve şüphe durumunda karar varmak durumundaydı ve bu yetkiyi *Daimî Sinod* ile kullanırdı. Bu şekilde sadece eski Konstantinopolis Kilisesi tarafından gerçekleştirilen metinlerin içtihadı ve yorumu Ortodoksluğu ve inananların “Orthopraxia”sını desteklemiş ve tekilleştirmiştir. İlkel kiliselerin olağanüstü çeşitliliğinin katı, unutkan veya cahil tarih yazımı, burada gerçek veya *gölge skhisma (ayrılık)* görerek Rum ve Latin Kiliseleri arasındaki farkı abartmaya meyilli olmuştur.⁵²

Roma İmparatorluğu içerisinde yayılan Hristiyanlık, ilk dört yüzyılda Khalkedon Konsili tarafından Patrikhâne mertebesine yükseltilen beş saygın patrikhânenin yetki alanı olan geniş bir coğrafyada örgütlenmiştir: Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs. Bu beş patrikhâne ekümenik konsiller aracılığıyla “İmparatorluk’ta -Kilise’nin yönetimi- görevini ortaklaşa üstlendiler”. Bu beşli yönetime “Pentarkhia” denilmektedir; 645 yılında Pyrhos ile anlaşmazlığa düşen “Dinin Savunucusu Maximos”, ekümenik bir konsilde bu beş patrikhânenin

⁴⁹ Mehmet Aydın, “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII/1, Ankara, 1986, s.126.

⁵⁰ Adı geçen yer.

⁵¹ Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara, 2003, s.40.

⁵² Jean-Claude Cheynet, “Bizans İmparatorluğu (641-1204)”, *Bizans Dünyası*, II, Çev. Aslı Bilge), İstanbul, 2018, s.114.

temsilcilerinin olmasının şart olduğunu vurgulamaktadır. Bu beş patrikhâne, *Roma makamının onursal birinciliği* vardır ve ikinci sıradaki Konstantinapolis onunla aynı ayrıcalıklardan faydalanmaktadır.⁵³

1.3.3. Doğu Roma Ortodoks Kilisesi'nin Misyonerlik Faaliyetleri

Latince *missi*dan gelen misyon kelimesi sözlükte *görev ve yetki*, misyoner ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir. “Hristiyan Misyonerliği”, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde “Baba” tarafından “Oğul”un, “Baba ve Oğul” tarafından “Rûh’ül-kuds”ün gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi belirtmekteydi. Misyon terimi, “teslîs öğretisi”yle ilgili olarak taşıdığı teolojik anlamın yanında kilise tarafından vaaz için görevlendirilmeyi ifade ettiğinden XVI. yüzyıldan itibaren Cizvitlerce daha özel bir anlamı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. XVI. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından, Hristiyan milletlerin kolonilere kilise görevlileri göndermesini misyon ve misyonerlik (missionary) “sömürge altındaki bölgelerin Hristiyanlaştırılması” anlamında kullanılmıştır.⁵⁴ Genel anlamda misyonerlik; “*başka dinden olanları kendi dinine kazandırmak için kurulan dernekler*”, özel anlamda ise, “*Hristiyan olmayan ülkelerde Hristiyanlığı yayma amacını güden kurumlar*” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁵

İsa’dan itibaren Hristiyanlığın önemli dönemleri ve misyonerliğin başlangıçtan günümüze kadar uzanan genel durumu tarihî olarak ana hatları ile şöyledir:

- 33-100 arası; Havarîler dönemi
- 100-800 arası; Kiliselerin kurulması
- 800-1500 arası; Orta çağ dönemi
- 1500-1650 arası; Reform dönemi
- 1650-1793 arası; Reform sonrası dönem
- 1793-1965 arası; Modern dönem

Katolik kilisesi yerliler arasında Hristiyanlığı yaymaları için görevlendirdiği kilise temsilcilerine *misyoner*, bunların gittikleri ülkelere ise *misyon ülkeleri* demiştir. Hristiyan misyonerliğinin teolojik dayanakları ile değerlendirilmesi hakkındaki çalışmaları da inceleyen bilimsel disiplin *misyon teolojisi*, misyonerlikle ilgili tüm faaliyetleri inceleyen bilim dalına ise *Misyoloji (Missiology)* adı verilmiştir. Günümüzde emperyalizm ile Hristiyan misyonerlerinin

⁵³ Marie-Hélène Conguerdeau—Bernadette Martin-Hisard, “Bizans Kilisesi’nin Kurumları”, *a.g.e.*, II, s.199.

⁵⁴ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *TDV İA*, C.XXX, s.194.

⁵⁵ Remzi Kılıç, “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, (Bahar 2006), S.19, Ankara, 2006, s.328.

ilişkisini çağırıştıran bu olumsuz anlamdan ötürü misyonerlik yerine başka kelimeleri kullanma arayışına girilmiştir. Başka kelimeler arasından en çok kullanılanlardan birisi *Evangelizm* ile *Evangeliasyon*'dur. Bazen *şahidlik* (witnessing) ve *beyân* (proclamation) gibi kelimeleri de kullanmaktadırlar. Bu yüzden misyonerlik, Hristiyanlığın anlatılarını duyurmak için amaçlanmış sıradan bir tebliğ olayı değil, Pavlus'un da dediği gibi "... ne yapıp edip insanların Hristiyanlığa kazandırılması ..." faaliyetleridir.⁵⁶

Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun ticaret yolları üzerinde bulunan büyük kentlerde hızla yayılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun tüm eyâletlerinde Hristiyanlık propagandası yapılmakta ve dönem içerisinde zulüm gören insanların kurtuluş ümîdi haline gelmesinden dolayı bu dine yönelmişlerdir. Böylece İsa'nın yeryüzündeki hâkimiyetine imparatorun otoritesinden daha çok inanmakta olan Hristiyanlar ile İmparatorluk arasında mücadele başlamıştır. Bu mücadele İmparator Kostantin I'ın Hristiyanlığı koruma altına alması ile sona ermiş ve misyonerlik faaliyetleri yeni bir hız kazanmıştır. İmparatorluğun Hristiyanlığı resmi din ilân etmesinden sonra ise Latinler, Grekler, Franklar, Germanler, Anglo-Saksonlar Hristiyan olmuşlar ve Hristiyanlık VII-VIII. yüzyıllarda güney, batı ve orta Avrupa'nın dini haline gelmiştir.

Bizans'ın gönderdiği misyonerler ile doğu ve kuzey Avrupa'daki Slavlar Hristiyanlaşmışlar ve Kiev şehrinde 862 yılında Rusya Devleti'ni kurmuşlardır. Knezleri Vladimir 988 yılında vaftiz edilerek Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiştir. Bunu Sırbılar, Karadağlılar, Çekler gibi topluluklar takib ederek Hristiyanlığa girmişlerdir.⁵⁷

Ortodoksluk başta olmak üzere bazı Hristiyanlık mezhepleri Doğu Avrupa'da, Balkanlar'da, Anadolu'da, Rusya'da ve Sibiry'a'da Türklerin arasına nüfuz ederek kalıcı cemaatler oluşturmuşlardır. Orta Asya'da hâkimiyetlerini kaybeden Hun boylarının büyük kitlesi, IV. yüzyılın ikinci yarısı başlarında *Kuzey Göç Yolu*'nu takib ederek Hazar Denizi kuzeyindeki "Kavimler Kapısı" adı verilen geçitten geçerek Doğu Avrupa'da görülmeye başladılar.⁵⁸ Böylelikle Sabarlar, Avarlar, Kumanlar, Hazarlar, Bulgarlar ve Peçenekler gibi çeşitli Türk toplulukları, Hunlar sayesinde Doğu Avrupa'ya yönelmişlerdir. Hunlar, dönemlerine göre gelişmiş silahları, donanımları, yüksek hızları ve üstün savaş teknikleri ile önlerine çıkan kavimleri egemenlikleri altına alarak Avrupa'nın neredeyse büyük bir kısmına sahip olmuşlardır.

⁵⁶ Gündüz, a.g.m., s.193; *İncil*, Korintoslular'a Birinci Mektup, 9:20.

⁵⁷ Kılıç, a.g.m., s.329-331.

⁵⁸ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, İstanbul, 2013, s.43.

Hunların baskıları sayesinde oluşan büyük hareketlilik Avrupa'nın sosyal, kültürel, demografik yapısını alt üst ederek bugünkü yapının temellerini oluşturmuştur.⁵⁹

Balkan coğrafyasındaki Avrupa Hunları, Avarlar, Sabarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanların varlıkları XIV. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu topluluklar bölgenin kültürel gelişimine büyük katkıda bulunsalar da asimilasyona uğramışlardır. Balkanlar'da erken dönemlerden itibaren yer tutan Hristiyanlık, VI. yüzyılda Trakya'da önemli bir yayılma göstermiştir. Ancak burada ilgi çeken bir nokta özellikle Ortodoksluğu seçen Türk boylarının bazı istisnalar dışında Hristiyanlaşmakla kalmayıp aynı zamanda Türklüklerinden de uzaklaşarak Slavlaşmalarıdır.⁶⁰

VI. yüzyılda Avrupa Hunlarının Orta Avrupa'dan çekilmesiyle beraber Tuna'yı aşan Slav kavimleri Balkanlar'a saldırmaya başlar. Yarımada'nın iç kesimlerinde yaşayan İlrler, Traklar ve bölgede bulunan yerli halklar çaresizlikten dağlık arazilere ve güney sahillere çekilirler. İlrler ve Trakların Tuna'nın güneyinden gitmesiyle boşalan topraklara 580 yılından itibaren Slav kavimleri yerleşmeye başlar. İmparator Phokas (602-610) zamanında Balkanların sahipsiz kalmasıyla beraber yarımada'nın iç bölgeleri tamamen Slavların eline geçer. 680 yılına doğru BasArapy'a üzerinden Tuna deltasına inen Bulgarlar, Küçük Balkan Dağlarının kuzeyinden Dobruca'ya kadar olan Bizans topraklarını ele geçirmişlerdir.⁶¹ Bulgarlar burada Slavları hâkimiyetleri altına aldıkları için Slavlaşan Türk topluluklarına en eski örnek olarak verilmektedirler.⁶² Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu asimilasyona en iyi örnek İtil (Volga) boylarında yaşayan ve Türkçe konuşan Bulgar Türklerinin bir bölümüdür.

Atilla'nın torunlarından olan Asparuh komutasında, Tuna deltasının güneyine geçerek 668 yılında güçlü bir devlet kurmuşlardır. Tuna Bulgarları, batıda Franklar ile doğuda Bizanslılar arasında ulaşım, ticaret ve kültürel temasları sağlamaktaydılar. Ancak X. yüzyıldan itibaren, Tuna Bulgarları Slavların içinde asimile olmuş ve bir Slav topluluğu olarak anılmaya başlamışlardır.⁶³

Bulgarların Trakya ve Makedonya fetihleri sırasında devletin içerisindeki Hristiyanların sayısı da arttığından dolayı Türk Bulgarlar bu dini kabul etmeye başlamışlardır.⁶⁴ Bulgarların arasına Hristiyanlığı ilk sokanlar Yunanlı mâhkumlar olmuşlardır. Özellikle Adrinople (Edirne) Piskoposu Manuel'in de bu konuda kayda değer faaliyetleri bulunmaktadır.⁶⁵ Uzun süre Bizans İmparatorluğu'na baskın olan Tuna Bulgar Devleti, özellikle Bizanslı iki misyoner kardeş olan

⁵⁹ Osman Karatay, "Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması", *Balkanlar El Kitabı*, I, Ankara 2013, s.91.

⁶⁰ Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Kayseri, 2015, s.195.

⁶¹ Karatay, *a.g.m.*, s.94-97.

⁶² Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.195.

⁶³ Kılıç, *a.g.m.*, s.329-331

⁶⁴ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara, 2007, s.72.

⁶⁵ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.195.

“Kiril” ve “Methodi” adlı papazlar tarafından yapılan propagandalar sonucu Hristiyanlığı kabul etmiştir.⁶⁶

Tahta geçen Bulgar Han’ı Boris veya Bogeris’in (852-869) daha önce Hristiyan olan kız kardeşi tarafından bu dine sokulduğu bilinmektedir. İlk yıllarda Katoliklik ve Ortodoksluk arasındaki ayrım henüz tam olarak belirlenmediği sırada Papalık Bulgarları Roma kilisesine bağlamak için ciddi gayretler göstermiştir.⁶⁷ Bizans, Bulgarların millî bir kilise kurmalarından veya Roma kilisesine bağlanmalarından endişe ettiğinden savaşı bile göze almıştır. Bunu fark eden Boris ise başarılı bir politika izleyerek İmparator Mikhael II’nin ordularının Bulgarların üzerine yürüdüğü bir sırada Hristiyanlığı devletin resmî dini olarak ilân ederek kendisinin ve tebaasının Hristiyanlığı kabul ettiğini bildirmiştir. Kendisi de vaftiz olarak *Mikhael* adını alarak Bulgar kilisesinin bağımsız kalmasını sağlamış ve dinî kitapları Bulgarca’ya çevirmiştir.⁶⁸

⁶⁶Kılıç, *a.g.m.*, s.329-331.

⁶⁷ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.196.

⁶⁸ Yücel, *a.g.e.*, s.73.

Onuncu yüzyılda Roma Katolik Kilisesi ile Bizans Ortodoks Kilisesinin tam olarak ayrılmasının ardından, Bulgarlar Latin (Roma) âyini yerine Bizans âyini (rite) tercih etmiştir. Aslında bu sürecin başındayken Bulgarların millî kültür ve bakiyeleri ile dilleri tamamen yok olmamıştır. Hatta bunlara Zerdüştlük ve Mani dininden de bazı unsurlar eklenerek Bulgaristan’da 930 yılına doğru çıkan ve düalist bir sistem şeklinde kendini gösteren; “*kilise hiyerarşisine, et yemeye ve şarap içmeye karşı çıkan, evliliği de tavsiye etmeyen; zenginleri, asilleri ve beyleri yeren*”; aslında baskı altında ezilen Slavların Bizans’a başkaldırısından ibaret bir dinî-sosyal hareket şeklinde kendini gösteren *Bogomolizm* de eklendi ve o sırada Balkanlara gelen Peçeneklerin de desteğini aldı. Fakat Bulgarlar Bizans İmparatoru II. Basil (968-1018) karşısında tutunamamışlardır. Çok sayıda Bulgar öldürülmüş, Bulgaristan Bizans Patriarlığı’na bağlı bir eyalet seviyesine indirilmiş ve bir “Arşöveklik” vasıtasıyla Bizans kilisesine bağlanmıştır. Böylece Bulgarlar Türklüklerini hızla unuttukları için XII. yüzyılda büyük Kuman kitlesi ile ikinci Bulgar devletini kurduklarında bile Türk unsuru hâkim pozisyona geçememiştir. Kumanlar da Bulgarlar gibi Slavlaşıp Ortodokslaşarak eriyip gitmişlerdir.⁶⁹

Batıya yönelen Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar ve Uzlar da benzeri kaderi yaşadılar. Eski Türk İnancından sonra Zerdüştlük, Mani dini ve biraz da İslâmiyet ile temas etmiş olan Peçenekler, XI. yüzyılın başından itibaren de Hristiyan propagandasına maruz kaldılar. 1007’de bir Alman Evke, Peçeneklerin ülkesine giderek, beş ay boyunca onlara Hristiyanlığı anlatarak bazı taraftarlar kazandı. Hatta Bakü yakınlarında Seret kıyısında bir katedral de inşa edildi.

Peçeneklerin Hristiyanlıkla temasta bulundukları bir başka yer de Macaristan’dır. Oraya giden Peçenekler halâ geleneksel dinlerine mensubtular ve Hristiyan oldukları takdirde kimliklerini kaybedeceklerinin farkındaydılar. Anonim bir Macar kroniği Peçeneklerin efsanevi hanı Ketel ve oğlu Tulma’nın, yoğun misyonerlik faaliyetleri karşısında Hristiyanlığı kabul etmiş gibi

⁶⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 139-140.

görünseler de millî inançlarına bağlı kaldıklarını fakat zamanla bunun da kaybolduğunu belirtiyor.⁷⁰

Bizans, diğer topluluklarda uyguladığı gibi Peçenekleri de Hristiyanlaştırmak için onlara sistemli bir propaganda ve bazı taktikler uygulamıştır. Bu amaçla önce başkanlar Hristiyanlaştırılıp vaftiz edildikten sonra geniş halk kitlelerinin yöneticilerinin yoluyla Hristiyanlaşmaları sağlanmaktaydı. Ayrıca Bizans bütün bunları yaparken Türk boylarının kendi aralarındaki mücadelelerinden de faydalanmaktaydı. 1007 senesinde Alman misyoner Bruno, Peçeneklere giderek aralarında Hristiyanlığı yaymaya çalışmıştır. Bu konudaki bilgileri kendisinin Alman imparatoru Heinrich II'ye göndermiş olduğu mektubundan temin ediyoruz. Bruno'nun mektubundaki çoğu kısmın yalan bilgi içermesine rağmen batılı tarihçilerden bazıları, Bruno'nun gayretleriyle 1007 yılında "Peçeneklerin tamamıyla Hristiyanlığı kabul ettiklerini" ileri sürmektedirler.⁷¹

1016 yılından itibaren Peçeneklerin esas kitlesi Aşağı Tuna boyuna gidince, Peçenekler ile Bizans arasında Tuna nehrinden ibaret bir sınır kalmıştır. Tuna'nın doğu tarafındaki Dinyeper nehrinden Panonya'ya kadar olan yerleri işgal eden Peçeneklerin başında Kilter oğlu Turak bulunmaktaydı ve aynı zamanda bu kavim içinde Balçar oğlu Kegen isminde cesaretiyle bilinen, saygı duyulan başka birisi daha vardı. Kegen'i kıskanmaya başlayıp hâkimiyetin ona geçmesinden korkan Turak, adamlarından Kegen'i yakalanıp öldürmelerini talep etmiştir. Bu durumu haber alan Kegen ise Dinyeper boyundaki bataklıklara kaçarak kendi urugdaşlarına Turak'tan ayrılmalari için haber yollamıştır. Kegen kendisine katılan iki kabileyle beraber, Kagan Turak'a sadık kalan 11 kabileye karşı savaşmış ancak daha fazla mücadeleye devam edemeyerek yanındaki 2000 Peçenek ile Bizans imparatoru Konstantin Monomach'a sığınmıştır. Kegen ve adamları süratle Hristiyanlığa girmiş, Konstantin Monomach Kegen'in vaftiz babalığını yapmış ve onlara Tuna boyunda üç kale ile birçok arazi vermiştir.

⁷⁰ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.198.

⁷¹ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s.78.

Kagan Turak İmparator'dan Kegen ile diğer Peçeneklerin iadesini istemiş ancak bu talebinden sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Turak Tuna'yı geçerek Bizans topraklarını yağmalamaya başlamış olsa da ordusu içerisinde yayılan salgın hastalıktan dolayı Kegen'e mağlub olmuştur. Bizanslılar, on binlerce Peçeneki Niş ile Sofya (Sardika) arasındaki ovalıklara ve Makedonya'ya yerleştirmişlerdir. Ellerinden silahları alınan bu Peçeneklere çiftçilikle meşgul olmaları emredilmiştir. Başlarında Kagan Turak olmak üzere yüz kırk Peçenek ileri geleni de Hristiyanlığa geçirilmiş ve kendilerine Bizans rütbeleri ile makamları verilmiştir.⁷²

Peçenekler Bizans tarafından Anadolu'ya dahi gönderilmişlerdir. Anadolu'da Peçeneklerle ilgili birçok yer adının olması da Bizans tarafından bölgeye yerleştirilen Peçeneklerden kalan izlerdir. Anadolu'daki Peçeneklerin bir kısmı 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesinde, Alp Arslan'ın tarafına geçerek Bizans'ın yenilgisinde büyük rol oynamışlardır.⁷³ Esir edilen Peçenekler Sofya-Niş arasındaki bölgelerde ve bir kısmı da Makedonya'da çiftçilik yapmak üzere yerleştirilse de Bizanslılar onları Anadolu Selçukluları'na karşı asker temini için kullanmışlardır. 1049 yılında gerçekleşen Selçuklu hücumu karşısında imparator Konstantin Monomach, Peçeneklerden on beş bin atlı asker toplanmasını emretmiştir.⁷⁴ İmparator Aleksios Komnenos (1081-1091) döneminde Peçenekler ile Bizans arasındaki en şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Peçenekler, 1050'den itibaren Bizans'ın Balkanlar'daki topraklarını yakıp yıkmaya başlamışlardır. Edirne çevresi ile Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri ciddi bir Peçenek tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. İzmir'de bulunan Türk Begi Çakan ile anlaşarak İstanbul'a hücumu hazırlandıkları bile iddia edilmiştir. Bu tehlikeli durum karşısında Bizans'ın yardıma Kumanlar yetişmiştir.⁷⁵

Kumanlar, 1060 yılından itibaren bir zamanlar Peçeneklere ait olan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları işgal etmeye başlayarak 1080 yılına doğru Tuna boylarına kadar gelmişlerdir. Kendilerine yurt tutabilecek bir yer bırakmayan Kumanlara karşı Peçenekler düşmanlık duymaya başlamışlardır. Bu durumdan Rus knezleri istifade ederek kalabalık olan Peçenek zümrelerini kendi sınır boylarına yerleştirmiştir. Bu Peçenekler daha sonra "Kara Kalpaklar" adıyla bilinen bir zümrenin en kalabalık grupunu oluşturacaklardır. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos da bu durumdan yararlanarak Kumanları Peçeneklere karşı kullanmıştır.⁷⁶

⁷² Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.92-93; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.131-136.

⁷³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s.62.

⁷⁴ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.139.

⁷⁵ Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s. 207-284.

⁷⁶ Yücel, *a.g.e.*, s.45.

Birkaç kez isyan etmeye çalışmış olan Peçenekler 1091 yılında Trakya'ya gelerek Bizans'a bir darbe indirmeye hazırlandıkları sırada Meriç nehrinin aşağısındaki Kuman-Bizans ittifakı tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Lebunium muharebesi Peçenekler açısından önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır çünkü ağır bir mağlubiyet alan Peçeneklerin ölüm gününü bu savaşın tarihi olan 29 Nisan 1091 olarak kabul edebiliriz.⁷⁷

Peçeneklerin ardından Uzlar yeni ve korkunç bir tahribata başlamışlardır. Uzlar, Kumanların baskısı yüzünden güney Rusya ovalarından çıkarak 1064 yılı sonbaharında kitleler halinde Balkan yarımadasına gelmişlerdir. Bulgar arazisi, Makedonya, Trakya ve hatta Yunanistan'ı tahrip etmişlerdir.⁷⁸ Dönemin çağdaş yazarı Attaleiates'e göre "Avrupa'nın bütün ahalisi göç etmeyi düşünmüştü".⁷⁹ Ancak şiddetli soğuk yüzünden ortaya çıkan salgın hastalıklar ve Peçeneklerin hücumları ile Uzlar kırılmıştır. Bir kısım Uz 1068 yılında Macaristan'a akın etse de başarılı olamamışlardır.⁸⁰ 1065 yılında Tuna'yı geçenlerin altı yüz bin olduğu söylenmektedir. Bu göçlerde Uzları Kumanlar takip etmiştir ve göçlerin Balkan tarihi ile etnografyası üzerinde derin etkileri meydana gelmiştir. Bir taraftan Bizans diğer taraftan da Rusların baskıları arasında sıkışıp kalan, açlık ve salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalan Bizanslıların "Uz" ve Rus kaynaklarının "Torki" dedikleri Oguzların büyük bir bölümü sonunda Bizans'a sığınmışlar ve Bizans tarihinde "Türkopol" adı verilen paralı askerlerden oluşan kıtaları meydana getirmişlerdir. Uzların bir kısmı da Ruslara sığınmış ve onların sınır muhafızlığını yapmış, Kara Kalpakların⁸¹ teşekkülünü sağlamışlardır. Bu arada giderek her iki grup da Hristiyanlaşarak diğer Türk gruplarıyla aynı kadere erişmişlerdir.⁸²

Gürcü kaynakları Kuman-Kıpçakların Kafkaslar ve Kafkasların güneyine inmeden önce aralarında Hristiyanlığın yavaş yavaş yayılmaya başladığını ve Hristiyanlıkla ilk defa Kafkaslar'da karşılaşmadıklarından bahsetmektedir. Bu kaynaklar da bizlere Kuman-Kıpçakların XI. yüzyıldan itibaren Hristiyanlıkla karşılaşarak temasa geçtiklerini göstermektedir. Çünkü Kuman-Kıpçaklar'dan büyük bir topluluk Gürcü kralı II. David 'nin daveti üzerine XII. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Kafkaslar'a gelmiştir. Yani Kuman-Kıpçakların Gürcistan bölgesine gelmeden önce Hristiyanlıkla tanışmalarının ve bir kısmının bu dini kabul etmesinde o dönemin

⁷⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.228.

⁷⁸ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.317.

⁷⁹ Mikhael Attaliates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, s.93.

⁸⁰ Yücel, *a.g.e.*, s.47.

⁸¹ Yücel, *a.g.e.*, s.52: "... Kiev Rusyası'nın güneyinde Rusların 'Çerniye Klobuki' dedikleri ve 'Kara Kalpak' adıyla andıkları bu kavim, başta Peçenekler olmak üzere, Tork (Uz), Berendi ve diğer küçük zümrelerden teşekkül etmiş bir Türk kavmidir. Bunların hepsi Kumanların baskısı yüzünden Rus knezlerinin yanına kaçan unsurlardır. Rus knezleri bunları sınır boylarına yerleştirip, sınır bekçiliği yaptırırlarken, Kumanları da eski göç yerleri olan Karadeniz'in bozkırlarından sürüp çıkarmışlardır ...".

⁸² Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.199.

Hristiyan Ortodoks Gürcü Krallığının etkili olduğunu görmekteyiz. Gürcü kralı II. David, Kuman-Kıpçaklar arasına Hristiyan misyonerler göndererek Ortodoks-Hristiyan mezhebini yaymaya çalışmış ve kısmen de başarılı olmuştur.⁸³ Gürcü kralı II. David, Kuman başbuğu Otrok (Atrak)’ın güzelliği ile meşhur kızı ile evliydi. Bu yüzden Don-Kuban boyundaki Kuman-Kıpçaklarla Gürcüler arasında yakın ilişkiler meydana gelmiştir. Atrak, Rus knezi Vladimir Monomah tarafından baskıya maruz kalınca 1118 yılında damadı Gürcü kralı II. David tarafından Gürcistan’a davet edilmiş ve kırk bin aile ile Gürcistan bölgesine gitmiştir. Bu Kuman-Kıpçak kütleleri Çoruh, Kür dolaylarına yerleşmiş ve Gürcü kralı bunlardan kırk bin kişilik atlı bir ordu meydana getirerek Kuman-Kıpçak kuvvetleriyle Anadolu Selçuklularının hücumlarına karşı koymuştur.⁸⁴

Balkanlar’a ve Karadeniz’in kuzeyine gelen Kuman-Kıpçaklar ise XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hristiyanlık ile tanışmaya başlamışlardır. Bölgede Ruslarla temasa geçip ilk defa Ruslar vasıtasıyla Hristiyanlığı tanıma fırsatı bulmuşlar, Rus yüksek tabakasının bir kısmının Kıpçak kızlarıyla evlenmeleri ve Kıpçakların çoğunun Rus arazisinde kalmaları Hristiyanlaşmalarına sebep olmuştur.⁸⁵ Uzun süre Karadeniz’in kuzeyindeki steplerin hâkimi olan Kuman-Kıpçaklardan dolayı bölgeye “Deşt-i Kıpçak” adı verilmiştir. Moğol istilâsından önce Kırım’da Cenovalı ve Venedikli Katolik misyonerler ile Fransiskan rahiblerinin çabalarıyla Hristiyanlık telkinlerine maruz kalmışlardır. Bunların bir kısmı Katolik Hristiyan olurken diğer bir kısmı da Rus etkisiyle Ortodoksluğu benimsemişlerdir.⁸⁶

Moğol ve Rus baskısı altında tutunamayan Kuman-Kıpçakların bir kısmı Macaristan’a sığınırken diğer bir kısmı Balkanlar’a dağılmışlardır.⁸⁷ Böylece burada Bizanslılar vasıtasıyla Hristiyanlığı tanımaya başlamışlardır. XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Hristiyanlığı tanımaya başlayıp bu dini kabul eden Kuman-Kıpçaklar Romanya, Bulgaristan ve Macaristan topraklarında yoğunluk kazanmaya başlamışlardır.⁸⁸ XIV. yüzyılın ilk yarısında tahminen 1303 yılında Kıpçakları Hristiyanlaştırmak ve Cenovalı ve Venedikli tüccarların ticarî ilişkilerinde kolaylık sağlaması için misyonerler tarafından “Codex Cumanicus” adlı eser meydana getirilmiştir. Bu eserin yazılış nedeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır, dinî, ticarî veya üç dilin yürürlükte olduğu bir bölgede günlük hayata yardımcı olması açısından yazıldığı; farklı

⁸³ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, 2000, s.308-309

⁸⁴ Yücel, *a.g.e.*, s.63.

⁸⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki ...*, s.76.

⁸⁶ Gökbel, *a.g.e.*, s.313.

⁸⁷ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.200.

⁸⁸ Gökbel, *a.g.e.*, s.314.

görüşler ve tahminler yapılsa da kesin olarak kimler tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı tam olarak bilinmese de her bölümü farklı bilgiler içeren Codex Cumanicus, Divân-ı Lügat’it Türk’den sonra kabul edilen en büyük sözlüktür. Eserin tek nüshası Venedik’teki Saint Marcus Kütübhânesi’nde bulunmaktadır; iki bölümden oluşan Codex Cumanicus’un birinci bölümü olan “İtalyan Bölümü”nde Latin-Fars-Kuman dillerinden oluşan bir sözlük bulunmaktadır. Hristiyanlıkla ilgili metinler içeren “Alman Bölümü” olarak adlandırılan ikinci bölümde ise Latince-Kuman Türkçesi’nde dualar, Katolik ilahîler, İncil’den tercümeler, vaaz ve günah çıkartma konuları büyük yer tutmaktadır. Hristiyanlığa ait metinlerin ağırlıklı olduğu bu bölümün Kumanlara yönelik bir propaganda amacıyla yazıldığı düşünülmektedir.⁸⁹

Bu bilgilerden anladığımıza göre Bizans İmparatorluğu Orta Asya, Karadeniz’in kuzeyi ve Balkanlar’da yer alan Türk boylarının Hristiyanlaşması için yıllarca önemli misyonerlik faaliyetleri ve çalışmalar yürütmüştür. Bu misyon faaliyetleri ile din aracılığıyla toplumları kendine bağlayan Bizans daha sonra onları İmparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleştirerek askerî konuda onlarda yararlanmıştır. Böylece bu faaliyetleri kendisini güvende tutmak için yaptığını görmekteyiz. Hristiyan topluluklarla etrafını çevirmeye çalışan Bizans, dışarıdan gelebilecek olan tüm saldırılara karşı önlem almaya çalışmıştır.

⁸⁹ *a.g.e.*, s.329; bkz. Saadet Çağatay, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (Eylül 1943), II/5, Ankara, 1944, s.759-772.

İKİNCİ BÖLÜM: HİRİSTİYANLIK VE TÜRKLER

2.1. TÜRKLERİN HİRİSTİYANLIK İLE İLK TEMASLARI

İmparatorluk siyaseti açısından din ile paralel olarak Roma, diğer yandan doğu Avrupa’da bulunan Slavlar, bir çok Asya ve kuzey Afrika ülkeleri, Kafkaslar ve Karadeniz’in kuzey kıyılarına göç ederek yerleşmiş Türk topluluklarına misyon faaliyetleri ile ulaşmaya çalışmıştır. Kaynaklar Türklerin Hıristiyanlıkla ilk temas tarihi M.S. IV. yüzyılın sonu olarak belirtmektedir. Türklerin Hıristiyanlıkla temasları daha çok Doğu Kiliseleri vasıtasıyla gerçekleştirmiştir ve bu bilgi ışığında Ortodoksluk birinci sırayı almıştır. Ancak Orta Asya ise Bizans Kilisesi yerine önce İran’a sığınan ve daha sonra Türklerin arasında yayılma imkânı bulan Nesturîlik dikkat çekmektedir. Orta Asya’da Türklerin arasında Nesturîliğin yayılması Sasanî Devletinin yıkılarak, VIII. yüzyılda Asya’da İslâmiyet’in siyasî hâkimiyetinin yerleştiği zamana denk gelmiştir. Barthold, Samanoğulları döneminde Harezm’de Monofizit Hıristiyanların olduğunu ve Oğuzların arasında da Ortodoksluğun bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁰

Nesturîliğin İran’a geçmesi ve diğer ülkelere yayılması büyük oranda ticaret yolları sayesinde olmuştur. Ön Asya’dan başlayan ve Çayardı’nın (Maveraünnehr) Baykent, Buhara, Semerkand gibi önemli şehirlerinden geçen milletler arası “İpek Yolu” hem ekonomik açıdan gelişimi sağlarken, hem de birçok din ve kültürü bölgeye getirerek Türklerin bu unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur.⁹¹ Bu bölgeye gelen Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Burkan

⁹⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Ankara, 1975, s.128.

⁹¹ Ahmed Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, I, İstanbul, 19814, s.94.

(Budacılık) arasında süren mücadelelerden de yararlanarak hızlı bir şekilde yayılmış ve kısa sürede çevrede hakim bir inanç haline gelmiştir.⁹² Kaynaklarda 332 yılında Merv’de bir Hristiyan Piskoposluğuna rastlandığı belirtilmektedir.⁹³ Yerleşik kiliseler dışında çadır kiliseler de kuran Nesturîler, 530 yılında Herat ve Semerkand’da metropolikler kurmuşlardır. Narşâhî, Buhara’da Beni Hanzale camii’nin bulunduğu yerde, daha önceleri bir Nesturî kilisesinin bulunduğu bahsetmektedir. Kaşgarlı Georges tarafından 1070 yılında “Türkistan Kilisesi” adlı kurum tekrar faaliyete geçirilmeye çalışılmıştır. Nesturîliği yaymak için Orta Asya’da görev alan birçok misyonerden Ibas, Barsumas, A-Lo-Pen, I. Mar Aba (517-552), Timothée (718-820), Mar Yabalaha (1244-1317) ve Rabban Çäuma örnek gösterilebilir.⁹⁴ Nesturîliğin tarihi Orta Asya’da 781 yılında dikilen si-ngan-fou yazıtı ile başlatılmaktadır. Bu yazıt 635 tarihinde Çin’e gelen Nesturî din adamı A-Lo-Pen’in, bölgeye gelişinden yazıtın dikildiği zamana kadar, Çin’deki Nesturî Kilise Tarihini anlatmaktadır.⁹⁵

???? yıllarında tahttan indirilen imparator Kavad’ın dönemindeki İranlı Nesturî papazları tarafından Asya’daki Türklere yazı yazmak (Süryanî alfabesi ile) öğretilmiştir. Bu papazlardan bir grup Türklerin arasında yedi yıl kalarak onların büyük bir kısmını vaftiz etti, Türkçe’yi öğrenince Süryanice alfabeyi kullanarak onu yazı diline aktardılar. Nesturî Kilisesi’nin Süryanî kayıtlarında 644 yılında Merv’in başpiskoposu Elias’ın şiddetli bir yıldırım fırtınasını durdurmak için haç kullandığını ve böylece bir Türk kralını etkilediğini aktarılmaktadır. Böylece Kral, tebaası da onunla birlikte, bu Hristiyanlık dinini kabul ederek kandırıldığı söylenmektedir.⁹⁶ Orta Asya’da Nesturî Hristiyanlar Süryanice’den başka Uygur Türkçe’sini de kullanarak kitaplarını Süryanî alfabesi ve Uygur alfabesi ile Uygurca yazmış ve Süryanice’den birçok kitabı da Türkçe’ye çevirmişlerdir.⁹⁷ Bu dillerden başka Farsçayı da kullanan Nesturîlerin hakkında ilgi çeken diğer bir nokta da o tarihlerdeki mezar taşlarında “on iki hayvanlı Türk takvimini kullanmış olmalarıdır.”⁹⁸

Yine aynı kaynaklarda 781-782 yılları arasında bir grup Türkler kralları ile beraber dine (Hristiyanlık) girmiştir. Bu ikinci toplu dine giriş hareketi sonucunda Nesturî Patriği Timothy, özellikle Hristiyan Türkleri eğitmek için “Orta Asya Başpiskoposluğu”nu kurmuştur. Ayrıca hicretin IV. asrında Orhon nehri ve Baykal gölü civarında yaşayan iki yüz bin kadar Kerayit’in de

⁹² Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.187.

⁹³ V.V. Barthold, “Orta Asya’da Hristiyanlık”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, (?), s.58.

⁹⁴ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.192.

⁹⁵ *a.g.e.*, s.186-187.

⁹⁶ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, Çev. Aydın Aslan, İstanbul, 2006, s.97.

⁹⁷ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler, II*, Ankara, 1991, s.312.

⁹⁸ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.192.

hükümdarları ile birlikte Hristiyanlığı kabul ettiğini Merv Metropoliti Abdisho, dönemin Bağdat Patriki Yohannes'e bildirmiştir.⁹⁹ Aynı yüzyıllarda Kırgızlar Hristiyanlığa girmiş ve nihayet Nesturilik Uygurlar, Naymanlar ve Kunların arasına nüfuz etmiştir. 893 yılında Taraz (Talas) şehri ele geçirildiğinde orada bulunan büyük kilise camiye çevrilmiştir. Yani bu tarihe kadar bölgede Nesturî misyonerliği devam etmiştir. Barthold'a göre Kaşgarlı Mahmut Divan'ında "becek" kelimesinden bahsetmektedir ki bu Hristiyan orucu anlamına gelmektedir ve Barthold Hristiyanlığın onların arasında devam ettiği düşüncesindedir.¹⁰⁰ Merkitler de Hristiyan propagandası etkisinde kalmıştır ve Nayman kabile reisi Küçlük önceden Hristiyan olmasına rağmen Karahitay ülkesine geldiğinde Budizm'e geçmiştir.¹⁰¹ Ortaçağ Jacobite yazarı Bar Habraeus, muhtemelen Sogdlu Hristiyan tüccarların, insanların dine (Hristiyanlık) girmesini sağladığına inanmaktadır. Bar Habraeus'un raporuna bakıldığında bu göçebe grubun yöneticisi bir kar fırtınasında takib ettiği bir Hristiyan azizin görüntüsüyle kurtarılmıştır. "Çadırına günler içinde ulaştığında"; Bar Habraeus şöyle nakleder:

"... orada bulunan Hristiyan tüccarları çağırdı ve onlarla inanç meselesini tartıştı, ve onlar, ona bunun vaftiz olmaksızın başaramayacağını yanıtladılar ...".

Bunları duyması üzerine başpiskopos, gerekli vaftizleri gerçekleştirmesi ve eğitimin sunulması için bir papaz ile yardımcı göndermiştir.¹⁰² Ancak burada belirtilmelidir ki Çin topraklarında Nesturilik Budizm karşısında fazla etkili olamamıştır. Bu yeni inancı Türk-Moğol toplulukları arasında Kerayitler haricinde benimseyen topluluklara sadece Naymankar ve Uygurlar örnek olarak kaynaklarda verilmektedir. Grousset ise bu konuyla alakalı XII. yüzyılda Talas'ın kuzeybatısında Turfan'dan Kuça'ya kadar olan bölgede yaşayan Uygurlar arasında Budizm ve Nesturîliğin etkin durumda olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰³

Eski Uygur başkenti Kuça'da bir Nasturî Kilisesi bulunmuştur. Kilise'nin önde gelen kişileri Soğdlar ve muhtemelen aşağı tabakadan olan Uygurlardır.¹⁰⁴ XII. yüzyıllarda, Moğol Karahitay'ın korunmasında Nesturî Hristiyanlığı yeni bir ivme kazanmıştır. 1180 yılı civarında Nesturî Patriği Elias III, Kaşgar'da, şimdiki Kazakistan'ın güney bölgesindeki Yedi

⁹⁹ Anzerlioğlu, *Karamanlı* ..., s.7-8.

¹⁰⁰ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi* ..., s.123.

¹⁰¹ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.188.

¹⁰² Foltz, *a.g.e.*, s.96.

¹⁰³ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık, Ankara, 2011, s.180.

¹⁰⁴ Anzerlioğlu, *Karamanlı* ..., s.9.

İrmak / Yeti Su, (Rusça: Semirechye) olarak isimlendirilen bölgeye kadar yayılan yeni büyük bir şehir kurmuştur.¹⁰⁵

Ayrıca bugün Diyarbakır'da bulunan Keldanî Piskopos Kütüphânesi'nde "Garatu Uriyang (Hristiyan Uygurlar)" padişahı George'un kızkardeşi Orangul Sultan için yazılmış Süryanice el yazması İncil sayfaları ortaya çıkmıştır. Bu İncil dışında, 1374 yılında Semerkand'da Türkçe yazılmış bir Nesturî dua kitabının da varlığı bilinmektedir.¹⁰⁶

Nesturîliğin Orta Asya'da yayılıp geliştiğine dair çok sayıda doküman bulunmaktadır. Yukarıda kısmen belirttiğimiz gibi bunlar Turfan bölgesi metinleri, Yedisu bölgesinde bulunan ve Süryanî alfabesiyle yazılmış Türkçe Nesturî mezar taşı yazıtları ile Orta Asya Hristiyan toplulukları hakkındaki belgelerdir. Ayrıca çeşitli bölgelerde bulunan ve Hristiyanlıkla ilgili olayları anlatan freskler ve sırlı topraktan yapılmış Meryem ve İsa "ikon"ları bulunmuştur. Burada dikkat çeken nokta ise Nesturî Hristiyanlığına ait bu eserlerde İsa ve Meryem'in Asyalı-Hun tipinde temsil edilmiş olmalarıdır.¹⁰⁷

Batı Türkistan'da bulunan Pişkek (Bişkek) ve Tokmak şehirlerinin güneyindeki bölgede 1885 yılına doğru Rus araştırmacılar tarafından XIII. yüzyıla ait iki ayrı Nesturî mezarlığında bulunan mezar taşlarının çoğunda "Haç" işareti bulunmaktadır.¹⁰⁸ 1249 ile 1354 yılları arasında ait olduğu düşünülen bu mezarların en büyük olanında üç bine yakın mezar bulunduğu tesbit edilmiştir. Mezarların 1338-9 yıllarında bu bölgede vebadan ölmüş Hristiyanlara ait olduğu tahmin edilmektedir. Bir çoğunun üzerinde şöyle yazmaktadır:

"veba salgını esnasında öldüler".

Mezar taşlarında, o devirde Asya'nın büyük yazarları olarak bilinen Nesturî kâtibler tarafından geliştirilmiş olan bir karakterle bir kısmı yukarıdan aşağıya, bir kısmı da soldan sağa doğru olmak üzere çeşitli biçimlerde yazılar yazılıdır. Bu mezarlıklardan ortaya çıkarılan yaklaşık üç yüz mezar yazıtını M. Chwolson yayımlamıştır; Bişkek mezar yazıtlarında, Nesturî Kilisesine mensub olan 9 başdiyakos, 22 vizitör, 46 skolastik, 3 yorumcu, 2 vaiz, 8 din bilgini, 15 kilise görevlisi ve çok sayıda papazın ismi geçmektedir.¹⁰⁹

XIII. yüzyıla gelindiğinde "Öngüt Begliği" Hristiyanlığın merkezlerinde birisi olmuş, hatta aynı yüzyılda Moğollar üzerinde de etkili olan Öngütlerin sarayında Hristiyan eserlerinden

¹⁰⁵ Foltz, *a.g.e.*, s.98.

¹⁰⁶ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.10.

¹⁰⁷ Emel Esin, *Türkistân Seyahâtname'si*, TTK. Yay., Ankara, 1997, s.11.

¹⁰⁸ R. A. Huseynov, "Bir Süryanî Metninde Türkçe "Goş" Terimi", Çev. Harun Güngör, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.28, (Şubat 1984), İstanbul, 1984, s.196-197.

¹⁰⁹ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.189-190.

oluşan bir kütübhâne kurulmuştur. İlhanlılar zamanında Öngütler Azerbaycan'da Nesturî manastırı kurmuşlar ve Roma kilisesine bağlanmışlardır.¹¹⁰

Fransiskanların, Kubilay Han'ı Hristiyanlığa davet etmek amacıyla Hanbalık'a (Pekin) gönderdikleri John of Monte Carvina başkanlığındaki misyoner heyeti 1294 yılında şehre vardığında, yanlarında Nesturî mezhebine mensub olan Uygurların da olduğu kayıtlarda geçmektedir. Zamanla İslâmiyetin artmasıyla Orta Asya'da Hristiyanlık gittikçe zayıflamaya başladı ve Gazan Han'ın 1295'te İslâmiyeti kabul etmesiyle Nesturîler daha da güç kaybetmişlerdir. Hatta bu dönem Nesturîlerinin İslâm kültürünün etkisinde kalarak ibadet esnasında kollarını bağladıkları, secde ettikleri ve kiliseye girmeden önce ayaklarını yıkayarak bir nevî abdest aldıkları gözlemlenmiştir.¹¹¹ Hristiyanların çoğunlukta oldukları bölgeleri Timur'un fethetmesiyle Nesturî varlığı eski gücünü kaybederek tekrar Anadolu'ya doğru göç etmeye başladılar.

2.2. DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU VE HİRİSTİYAN TÜRKLER

Bizans ile Roma Patrikliği 1084 yılında ayrılmış ve iki Kilise'nin mezheb ayrılığı resmen ilân edilmiştir. Bizans devleti siyasî açısından dini çok önemseyerek misyonerlik faaliyetlerine önem vermeyi tercih etmiştir. Doğu Avrupa'daki Slavlar ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk boyları ile Kafkas bölgeleri imparatorluğun misyon faaliyetleri için önemli sayılmıştır; Kırım'da Hristiyanlığın en eski izlerine IIIüncü yüzyılda rastlanmaktadır.

VI. yüzyıla gelindiğinde Bizans'ın, Karadeniz'in kuzeyinde birçok üss elde ettiği kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Buna örnek olarak 285 yılında Hristiyanlığı kabul etmiş olan Ermenilerin Hunlar arasında Hristiyanlığı yaymaya çalıştıkları ve bazı Hunların da misyoner faaliyetlerden etkilendiği belirtilmektedir. Genellikle Ermeni kaynaklarından elde edilen bu bilgilerin içerisinde Hunların arasında Hristiyanlığın ne kadar yayıldığına dair kesin bilgi yoktur. Sadece örnek olarak Gordas adında bir Hun Kralı'nın 527-528 yılları arasında İstanbul'da vaftiz olduğu ve Hunlar arasında Hristiyanlığın yayıldığı bilinmektedir. Ancak karşıt bir grup tarafından Gordas'ın öldürüldüğü ve yerine geçen kardeşinin döneminde Bosforos şehrinde Bizans güçlerinin yok edildiği öğrenilmektedir.¹¹² Yine de bu konu ile ilgili kesin bilgilere ulaşılamamaktadır. Farklı eserlerde Hristiyanlığı kabul etmiş Hun gruplarının bilgisine ve 549

¹¹⁰ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, cild I/b'den Ayrı Basım), İstanbul, 1978, s.135.; Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, İstanbul, 2003 s.74-75.

¹¹¹ Günay-Harun Güngör, *a.g.e.*, s.193.

¹¹² Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.47.

yılında da Ak Hunların Nasturî Patrikliğinde Hıristiyanlığı kabul ettikleri hatta bir de Hun diline tercüme edilmiş bir İncil olduğu bilgisi bulunmaktadır.

Karadeniz'in kuzeyine doğru M.S. 370-375 yılları arasında hareket eden Hunlar tarihte çok önemli bir yere sahip olan "Kavimler Göçü"nün başlamasına sebep olmuşlardır. Attila döneminde ise Hunlar Romalılar için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır. Yaşanan bu kavimler göçü, kavimlerin yer değiştirmesi ve Batı Hunları'nın tehlikesi bağlı olarak Batı Roma İmparatorluğu'nun çökmesine sebep olmuştur. Hun İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesinden sonra 558 yılında Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslarda Avarlar ortaya çıkmıştır.

2.2.1. Bizans Askerî Sisteminde Ortodoks Türkler

Bizans bünyesinde çalıştırdığı yabancı kökenli askerlere yerlilerinden daha çok güvenmiştir. İyi bir ücret alan yabancıların imparator karşıtı akımlardan etkilenmeyeceğini düşüncelerinden dolayı iyi mevkiler ve yüklü miktarda parayı yabancı askerlere vermişlerdir. İmparatorluğun korunması için oluşturulan muhafız birliklerini bile yabancı askerlerden oluşturmuşlardır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında toplu olarak gelen İran Selçukluları menşei Türklerin askerî güçlerinden yardım istenmesi olayı artmıştır. Herkes tarafından savaşçı kabiliyetleri takdir edilen Türk gruplarını merkezî idare, eyâlet valileri, ayaklanan generaller veya valilik güçleri yardıma çağırmışlardır. Bu hizmet o kadar ileri bir dereceye gitmiştir ki buna örnek olarak Türk gruplarının 1071 yılında gerçekleşen Malazgirt Savaşı sırasında Bizans içerisinde yer alarak Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ordularına karşı savaşmışları görülmektedir. Bu savaş sırasında "Damis" isimli bir kişinin yönetiminde bir grup Oguz askeri Bizans saflarını terk etmiş ve savaşın Bizans yengilisiyle sonuçlanması Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in ordusuna hayal kırıklığı ile güvensizlik duymasına neden olmuştur. Yine de Bizans saflarından ayrılan bu grup Bizans içerisindeki Türklerin ufak bir kısmını oluşturmaktaydı. Mihael Attaliates'in aktardığına göre Bizans tarafında kalan Türk grupları savaş süresince Bizans için savaşmışlardır. XII. yüzyılda Komnenos ailesinin ordusunda, Selçuklulara karşı Manuel I'in bir seferinde imparator ve ordunun güvenliği hakkında danışmanlık yapan, gereksiz tehlikelere girmeyen "yiğit ve güçlü" "Poupakes / Ebu-Bekr" gibi Türk subaylar, rehberler ve keşif erleri, "Prosoukh /

Porsuk” ismindeki Bizans piyadesini yöneten “hünerli ve tecrübeli askerler” Bizans’a hizmet ediyorlardı.¹¹³

Yine Bizans İmparatorluğu’nda esir alınmış veya gönüllü olarak hizmette bulunmuş Türkler arasında “Amertikes (Humartekin / Harun)”, “Khrysoskulos (Erbarsgan)”, “Tzakhas (Çakan)”, “Tatikios”, “Siaus (Siyavuş)”, “Elkhanes (İlhan)”, “Skaliarios”, “Kutlumusios (Kutulmuş / Kutalmış)”, “Prosukh (Porsuk)”, “Pupakes”, “Khaluphes (Halîfe)”nin adları sayılabilir.¹¹⁴

2.2.2. “Thema” Sistemi

X. yüzyıla gelindiğinde Bizans ordusu içinde bazı terimler dikkat çekmektedir: Konstantinopolis civarında konuşlanan profesyonel hareketli ordu alaylarına “Tagmata” ve sivil ve askerî güçleri olan “Strategos” tarafınan yönetilen “Thema” adı verilen vilâyetlerdeki alaylara “Themata” denilmektedir. Merkezî idare (“Stratitikon bürosu”) askerî mal varlığı olan ve askerlik hizmetinin yükümlülüğündeki “Strateia” adlı toprakları kayıt altında tutardı. Eğer bir kimse askerî önemi olan toprağa sahip ise vilâyet ordusunu bir araya getirme yükümlüğüne karşılık mâlî yükümlülüklerden muaf sayılırdı. Bizans tarihinde Themalar’dan sınırın yakınında olanlar ayrı bir öneme sahiptiler. Bu bölgelere askerler aileleri ile beraber yerleştirilerek vergiden muaf olurlardı. Bu eskiden “Limitanei” olarak isimlendirilen sınır bölgelerine askerleri yerleştirme şeklinde olan uygulamanın geliştirilmiş hâlidir.¹¹⁵ Subaylar burada dövüş kabiliyeti olan askerleri seçerlerdi. Askerî eserlerden alınan bilgilere göre Strategos tarafından yönetilmekte olan bu vilâyet orduları Thema başına dört bin askerden oluşmaktaydı. Fakat X. yüzyılda Peloponnesos’ta etkili olan asker sayısı iki bin kişiyi geçmemekteydi. XI. yüzyıldan itibaren ekonomik açıdan daha avantajlı durum elde edilince birliklerde daha fazla İskandinav, Norman, İngiliz ve Türk gibi ücretli profesyonel askerler bulunmaya başlamıştır.¹¹⁶

¹¹³ Michel Balivet, “Konstantinopolis’te Türkler (11-15.Yüzyıllar)”, *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çev. Buket Kitapçı-Bayrı, İstanbul, 2011, s.285.

¹¹⁴ Işın Demirkent, “Komnenos Hanedanı’nın Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı İonnes Aksukhos”, *Belleten* (TTK.), (Nisan 1996), LX/227, Ankara, 1996, s.60, not 4.

¹¹⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.97, 131-132; Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.61.

¹¹⁶ Christophe Giros, “Bizanslılar ve Savaş (10.-13. Yüzyıllar)” *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çev. Buket Kitapçı-Bayrı, İstanbul, 2011, s.337-357.

Bu sırada Pers ve Arapların ani istilâları sonucunda Bizans askerî liderleri orduda bir reform fikrine sahip olsalarda kısa vadede reformlarını tamamlama fırsatları olmadı. Modern tarihçiler, özellikle de Ostrogorsky’i takib edenler, “Thema reformu”nu Herakleios’a atfetmişlerdir ki Pers savaşının son aşamasında, paralı askerlerden oluşan bir ordunun, tüm imparatorluğun geniş yani yeni nüfus bölgelerinde askere alınan bir orduya dönüşümünü tamamlamasını açıklamaktadır.¹¹⁷

VII. yüzyıldan XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eyâletlerden gelen birlikler Bizans ordusunun asıl gücünü oluşturmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra meydana gelen gelişmelerden sonra Thema kuvvetlerinin gücünün kırıldığından ücretli askerlerin sayılarının hızla arttığı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ordunun asıl unsurunun ücretli askerlerden oluştuğu dikkat çekmektedir. Döneme ait Bizans, Ermeni, Latin ve İslâm kaynaklarında yer alan bilgilere göre XI. yüzyılın ikinci yarısında Bizans ordusunda İngiliz, Frank, Norman, Alman, Venedikli, Rus, Bulgar, Alan, Sırb, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Kıpçak, Uz, Türkopol ve Selçuklu Türkleri gibi çeşitli milletlerden ücretli askerler yer almaktaydı.¹¹⁸

Bizans’ın ilk Themaları hakkında en eski bilgiye Grek tarihçi Teophanes sayesinde ulaşmaktayız. Teophanes, 611 ve 622 tarihlerinde Thema’dan bahsetmiştir. Ancak Teophanes’in bu bilgileri de anonim bir kaynaktan aldığı görülmektedir. Grek yazınında Thema terimi ikinci kere 669 ile 670 yılları arasında Teophanes’in Anatolikoi ordusuna “Thema” ismini vermesiyle karşımıza çıkmaktadır. Fakat Thema artık fonksiyonel olarak ordu anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Kimi tarihçiler bu tarihin Thema’nın fonksiyon kazanması ve yeni bir ordunun kurulması için uygun bir tarih olduğunu düşünmektedirler. Aslında Thema’nın terim olarak VII. yüzyılın sonlarına doğru idhâl edilmiş olduğu düşünülmektedir. Thema’nın düzenli ve planlı olarak uygulanması daha sonraki dönemlerde gerçekleşecektir. Belki de VII. yüzyılın sonunda Avarlara özenildiği için ordulara Thema adı verilmiş olabilir. Çünkü Bizans üzerindeki Avar etkisi birçok kaynakta karşımıza sıkça çıkmaktadır. Kullanıldığı anlamda Thema haline gelmeleri sonradan da olsa bunun kesin tarihini vermek Bizans’ın karanlık çağı açısından pek mümkün değildir.

Etimolojik açıdan Thema terimine ilk temas eden X. yüzyıl Bizans imparatoru ile Bizans tarihinin en önemli tarihçilerinden Constantin Porphyrogenetus’tur. Kendisi Thema teşkilâtı

¹¹⁷ Cheynet, *a.g.m.*, s.155.

¹¹⁸ Yusuf Ayönü, “Bizans Ordusunda Ücretli Askerler (XI-XII Yüzyıllar)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2009), S.25, Konya, 2010, s.55.

hakkında bir eser yazmış ve Thema teriminin “Thesos” (thèsis-tez) dan geldiğini, kelimenin Latince değil Grekçe olduğunu belirtmiştir. Prophyrogenetus’u ilk tahlil eden modern tarihçi Rambaud, etimolojik menşe konusunda sadece bahsedilen kaynağı belirtir fakat başka bir ilâve yapmamıştır. Bir başka husus ise VII. yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu uyguladığı askerî ve idarî sistemi ifade etmek için kullandığı “Thema”, “Thème”, “Themata”, “Togma”, “Togmata” terimlerinin etimolojik olarak Asya menşeli “Tümen” ve Moğollar’daki şekli ile “Tama” ile bağlantılı olduğu bilgisidir. Bu bilgiye göre Asya menşeli bu “Tümen askerî sistemi” Sasaniler vasıtasıyla Bizans’a adapte edilmiştir.¹¹⁹

Mark Whittow, kelimenin bozkır dünyası ile bağlantılı olduğu savunmaktadır. Türkçe’de “on bin kişiden oluşan” ve “Tümen” adı verilen askerî birlikle alâkalı olabileceğini söylemektedir. Roma ve Bizanslılar komşuları olan Türklerin savaş kabiliyetlerinden haberdârlardı. Bundan dolayı bu kelimeyi onlardan almış olmalarının gayet doğal olduğunu düşünen Whittow, kelimenin aslında askerî birliği ifade ettiğini ancak X. yüzyıldan itibaren bu askerî birliklerin konuşlandırıldığı bölgeleri de ifade etmeye başladığını söylemektedir. Bu kelime, ancak yabancı bir terimin az çok doğru uyarlanmış bir şekli olabilir. Esasında, Bizans diline Latince, Almanca, Farsça ve Arapça gibi dillerden geçmiş askerî terimler çokluğundan dolayı bu bilgi mümkün gelmektedir. X. yüzyılın ortalarına ait bir diplomasi derlemesi olan *De Administratio Imperio*’daki bir pasaj Thema teriminin menşei hakkında ipuçları vermektedir. Otuz yedinci bölümde Dinyeper’in doğusu ve batısındaki bozkırları tutmuş olan Türk boylarından Peçeneklerin geçmişi hakkında bilgiye göre, Peçenekler sekiz Themata’ya ayrılıyorlardı. Bu Themataların dördü Dinyeper’in doğusunda, dördü ise Dinyeper’in batısında bulunmaktaydı. Yine aynı kaynakta Peçenek boyunun tamamını meydana getiren sekiz kabilenin isimleri ve vasıfları da verilmiştir. Yani buradan Peçeneklerin boy isminin her birinin idarî ve mâlî fonksiyonlara sahip genel Thema terimi ile belirttikleri anlaşılıyor.¹²⁰

Herakleios (610-641) Bizans tarihinin en sıkıntılı dönemlerinde görevliydi. Bu sıkıntılı dönemde hem sivil hem de askerî idare bozularak ekonomi çökmüştür. Doğu eyâletleri İran tarafından işgal ediliyordu; sırasıyla 611’de Antakya, 613’te Dımaşk, 614’de Kudüs, 619’da Mısır’ı zaptedilmişti. Aynı zamanda İran orduları Boğaziçi kıyılarına kadar ilerlemiş ve Avarlarla anlaşmışlardı. Böyle çaresiz bir durumda olan Bizans Devleti, hiç umulmadık bir şekilde

¹¹⁹ Yücel Öztürk, “Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, (2012), S.31, Ankara, 2013, s.160-161.

¹²⁰ Öztürk, *a.g.m.*, s.163-164.

kendisini yenilemiştir. Bu noktada Herakleios'un reformlarının en önemlisi Anadolu'da "Thema" (askerî eyâlet) sisteminin kurulmasıdır. Bu sistem ile Anadolu toprakları dört büyük Thema yani askerî eyâlet olarak organize edilmiştir. Themalar tamamen askerî idare birliklerinden oluşmuşlardır ve sivil idare de onlara bağlıydı. Bunlar "Strategos" adı verilen kumandanlar tarafından yönetiliyorlardı.¹²¹ Mevcut askerî birliklerin Anadolu'nun belirli bölgelerine iskân ettirilmesi ve mevcut askerî birliklerinin mensublarına araziler tahsis edilmesi Thema idaresinin en önemli özelliği idi. Burada belirtilmesi gereken nokta ise Themaların, idarî bölge dışında askerlerin iskân bölgesi olmasıdır. Bu arazi, babadan oğula geçen, askerî mükellefiyetler karşılığında verilmekteydi. Böylece askerlere tahsis edilmiş olan bu araziler, kuvvetli bir yerli ordunun meydana gelmesine temel oluşturmuştur; bu durumda askerlere tahsis edilen araziler kuvvetli bir yerli ordunun kurulmasına sebep olduğundan devletin artık güven duymadığı ücretli askerlerden kurtulmasını sağlamıştır. Kaynaklarda net olarak belirtilmemesine rağmen, Işın Demirkent'e göre, "... devletin köylü yerli ahalisinin de askerî arazi ile techiz edilmek suretiyle, askerlikle mükellef kılındığı..." kabul olunmaktadır.¹²²

Genel olarak bakıldığında Thema sisteminin Anadolu topraklarında daha fazla geliştiği görülmektedir. Anadolu'da VI. yüzyıldan itibaren başlayan ve VII, VIII, IX. yüzyıllar boyunca devam eden nüfus azalmalarına karşı oluşturulan bu Themalara imparatorluğun çeşitli bölgelerinden özellikle de Balkanlar'dan getirilerek nüfus yerleştirilmiştir. VIII. yüzyılın orijinal Thema'ları Anatolikon (669), Armeniakon (667), Thracian (680-685), ve Opsikion'dur (680). İlk iki Thema eski "Magister Militum Per Orientem" ve "Magister Militum Per Armeniam" olarak adlandırılan ordulardır. Mezopotamya ve Suriye'den çekilen doğu ordusu Tuz gölünün güney batısına yerleşmiş ve "Anatolikon Thema"sı adını almıştır. Armenia ordusu da yukarı Fırat bölgesinden çekilerek kuzeydoğu Anadolu'ya yerleşmiş ve Armeniakon adını almıştır. Balkanlar'daki eski "Magister Militum Per Thraciam" olarak bilinen batı birlikleri ise Trakya'dan çekilmiş ve verimli batı Anadolu topraklarına yerleşerek "Thracian Thema"sını oluşturmuştur. Son Thema olarak bilinen "Opsikion" ise kuzey batı Anadolu'da ve imparatorluk muhafız birliklerini ve VI. yüzyılda merkezî ordudan kalan birlikleri içermekte olan İstanbul'a yakın bir Themadır. Thema sisteminin yapılandırılmasında dikkat çeken ilk aşamada sistemin yalnızca Anadolu ile sınırlandırılmasıdır. Ostrogorsky'e göre o dönemde Balkan bölgesinde böyle bir

¹²¹ a.g.e.

¹²² Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Mart 1980-81, Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), S.33, İstanbul, 1982, s.136.

oluşuma gitmek imkânsızdır fakat bu sistem daha sonra Balkanlar’da uygulanacaktır. IX. ve X. yüzyıllara gelindiğinde mevcut Anadolu Thema’ları küçültülmüş “Opsikion, Bucellarion, Optimaton, Paphlagonia, Armeniakon, Chaldia, Colonea, Sebastea, Lycandus, Leontocomis, Seleukia ve Cbyraeots” isimleri verilerek yeni Themalar meydana getirilmiştir.¹²³

2.2.3.Thema Sistemi Dahilinde Görev Yapan Türkler

Değindiğimiz bu Thema sistemi, Bizans İmparatorluğunu doğudan tehdit eden Persler, Araplar ve Selçuklulara karşı etkin bir savunma sistemi olmuştur. VI. yüzyıldan itibaren ise Bizans ordusunda para karşılığı hizmet eden farklı milletlerden insanlar arasında Vandallar, Gothlar, Lombardlar, Heruller, Persler, Ruslar, Gürcüler, İskandinavlar, İtalyanlar, Alman, Franklar, Latinler, Normanlar, Sırbalar, Ermeniler, Ulahlar, Mardaitler, Araplar ve Türk boyları bulunmaktaydı. İyi ücretler alan yabancıların imparatora karşı akımlardan etkilenmeyeceği düşünüldüğünden yabancı askerlere yüklü miktarda para ve yüksek mevkilerde görevler verilmiştir. İmparatorlar yabancı askerlere yerlilerden daha çok güvenmişlerdir. İmparatorların korunması için oluşturulan muhafız birliklerinde bile özellikle yabancı askerler kullanılmıştır. Muhafız alaylarından birisi olan “Hetaeria” birliğinin neredeyse tamamı Rus, İskandinav ve Hazarlar gibi yabancı askerlerden oluşmaktaydı. Hun ve Avarlardan başlamak üzere Bulgar Türkleri’nden, Hazarlar’dan, Uzlar’dan, Peçenek ve Kumanlar’dan müttefik sıfatı haricinde doğrudan Bizans ordusunda binlerce asker görev yapmıştır.

Ünlü Bizanslı Tarihçi Prokopios’un Bizans’ın Gizli Tarihi adlı eserinde¹²⁴ İmparator Justinianus döneminde Hun ordularını sürekli Bizans İmparatorluğu’na saldırdıkları ve girdikleri yerleri yağmaladıklarından bahsedilmektedir. Eserde, imparatorun “devlete yaptıkları hizmet için” Hunlara para yağdırdığı ve böyle davranmasının sebebinin ise Gotlar ya da başka düşmanlara karşı Hunların Bizans’ın müttefiki olmalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Nitekim bahsedilen bu müttefiklik ile Justinien’in ünlü komutanı Belizer İtalya’daki seferinde imparatorundan yardım için kendine bağlı birlikler haricinde çok miktarda ücretli Hun kıtalarının gönderilmesini talep etmiştir.¹²⁵

Bulgarlar tam olarak Slavlaşmadan önce 482’den 559 yılına kadar aralıksız olarak Bizans İmparatorluğu’na akınlar düzenleyerek topraklarını yağmalamışlardır. Bu akın ve yağmaları Bulgarlar gerçekleştirse de içlerinden Bizans’a esir düşenler de olmuştur. Bu esir düşen

¹²³ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.61-62.

¹²⁴ Prokopios, *Bizans’ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, İstanbul, 2014, s.51.

¹²⁵ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.63-64.

Bulgarlar'dan bir kısmı daha önce de belirtildiği gibi asker olarak orduya katılmış ve imparatorluk topraklarında iskâna tâbiî tutulmuşlardır; bu bilgiye 530 yılında Bizanslar ile Bulgarlar arasında gerçekleşen bir çatışmada esir düşen Bulgarlar örnek verilebilmektedir. Bu çatışmada Bizans kumandanı Mundus, Bulgarları yenerek onları Bizans ordusun bünyesine dahil etmiştir. Ordusuna dahil ettiği bu Bulgarları o dönemde sınır bölgeleri kabul edilen Ermenie ve Lazique yani bugün Çoruh ve yukarı Fırat civarı olarak belirlenen bölgelere yerleştirmiştir. Bir başka kaynaktan elde edilen bilgiye göre 550 yılında imparator Justinien iki bin Kutrigur aileyi Trakya'da iskân ettirmiştir. Bilindiği üzere genelde bu topluluklar iskâna tabi tutulmalarının karşılığında Bizans'a askerî görevle hizmette bulunmaktadırlar.¹²⁶

Bizanslı işverenlerine karşı sadakatleri ve imparatorluğa verdikleri hizmetlerden dolayı paralı Türk askerleri XI. ve XII. yüzyıllarda itibar gördükleri dikkat çekmektedir. Bu yüzden saray hiyerarşisine ve imparatorluğun idaresine dahil edilmelerinde bir sorun görülmemiştir. Bizans tarafına katılan ancak imparatorlara göre halâ göçebeliklerini sürdüren ve Konstantinopolis'in ihtişamı ile büyülenen Türk komutanlarının gözlerini rütbelere ve yüksek görevlerle kamaştırabiliyorlardı. Anna Komnena'nın eserinde yazdığına göre bir Türk kaganı bir şehri Bizanslılar'a teslim ettikten sonra taraf değiştirmek için imparatora gitmiştir; imparator da onu ve ailesini ödüllendirerek bu kagana karşılık vermiştir. Bazı Türklere "Hyperperilampros" yani "çok nurlu" şeklinde açıklanabilecek unvanlar verilmiştir. Bu bilgilere ek olarak Alexios Komnenos döneminde Türk kökenli Tatikios "Megas Primmikerios" unvanını almıştır. II. Ioannes Komnenos tarafından bir başka Türk kökenli Aksoukhos'a ise şarkın ve garbın "Megas Domestikos"u unvanı verilmiştir.

Eğer Bizans'a gelen kişi önemli veya faydalı ise Müslüman unvanlarından faydalanılarak yeni unvanlar da uydurulmaktaydı; "Emir Seyyîd"ın türevi olan "Mrysaites" gibi. Ayrıca Bizans tarafına geçmiş bu Türklerin soyluluklarını hatırlatmaya yönelik kıyafetler de yapılmaktaydı. Yani Bizans'a sığınmış Müslüman unvanı "Melik / Melikes" ile çağırılan Türklere bir saltanat üniforması giydirilerek saray içindeki hiyerarşide "Caesar" veya "Sebastokrator" düzeyi ile bir tutularak hemen imparatorun altında yer alıyorlardı.

¹²⁶ a.g.e.,

2.3. TÜRKOPOLLER

XI. yüzyıla gelindiğinde Bizans içerisinde görev alan fakat isimleri pek duyulmamış olan bir diğer Türk topluluğu olan “Türkopolles” dikkat çekmektedir. Türkopolles hakkında XI. ve XII. yüzyıl Bizans kronikleri ve Haçlı seferlerine katılan özellikle Latin komutanların hatıratları incelendiğinde geniş bilgilere yer vermektedirler. Büyük Yunan Ansiklopedisi’nde var olan Türkopol maddesinde terim şu şekilde açıklanmaktadır:

“... Bizans askeriyesine mensub olan sonradan Hristiyanlaştırılmış Türk paralı askerlerine verilen isimdir ...”.

Yine bu maddede Alexios Komnenos döneminde ilk Türk paralı askerî birliklerinin oluşturulduğu yazmaktadır. Ayrıca 1097 tarihli İznik kuşatmasında Türkopolles’in de yer aldıkları belirtilmiştir. Diğer taraftan Türkopolles ile ilgili olarak Alexis Savvides’in¹²⁷ çalışmasında “Tourkopouloi” kelimesinin Türklerden oluşan askerî birliği ifade ettiğini belirtilmiştir. Ayrıca bu askerî birliğin temel özelliği ise Türk kökenli Müslümanların Hristiyanlaşarak Bizans ve Frank kuvvetlerinde paralı askerlik yapan kişiler olmalarının yanı sıra Yunan kadınlarla evlenerek dünyaya gelen çocuklarından oluşan askerî birlik olduğu yazmaktadır. Burada geçen bilgiler ışığında Türkopolles önce Müslüman iken sonra Hristiyan olan Türklerden oluşmaktaydı. Bu durumda “önce Müslüman iken sonra Hristiyan olan Türkopolles’den” anlaşılan bu kişilerin İmparatorluğun doğusunda sınır komşusu olan Türkler yani Selçukluların olabileceğidir. Diğer Türklerin yani Peçenek, Uz ve Kumanların bu birliklerden ayrı tutulup tutulmadığı konusunda Savvides’in şu ifadeleri yer almaktadır:

“...Hristiyanlaşmış Türkopolles doğrudan Selçuk ve Türkmen paralı askerlerinin soyundandır. Bunlar XI. yüzyılın son dönemi ile XII. yüzyılda Komnenoi ve Angeloi dönemlerinde Hristiyan kadınlarla evlenen ve Bizans kuvvetlerinde savaşan kişilerdir. Askerî yetenekleri yönünden de Selçuk ve Türkmen savaşçılarının sahip olduğu neredeyse aynı sistemde savaş taktikleri vardır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Bizans ordusunun standart birlikleri haline gelmişlerdir. Ok ve yay kullanmada ustadırlar ve Türk savaş taktiklerini kullanmaktaydılar.”¹²⁸ Buradan anlaşıldığı üzere Türkopolles, Bizans ordusunda ok, yay ve kargı

¹²⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*’den naklen: Alexis Savvides, “Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: Turcoples / Tourkopouloi”, *Making Of Byzantine History, Studies Dedicated To Donald M. Nicol*, (ed. Roderick Beaton and Charlotte Roueché), London, 1993, s.122-136.

¹²⁸ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.80-81.

gibi silahlar kullanan hafif süvari birlikleri olmalıydılar. Bu yüzden de Bizans ordusunda önemli sayılmaktaydılar.¹²⁹

Büyük Yunan Ansiklopedisi'ne göre ilk Türkopol birliği 1097 yılında İznik kuşatmasında yer almıştır. Ancak I. Alexios Komnenos imzâsını taşıyan 1082 tarihli bir belgede Türkopol adına rastlanmıştır. Belgeye göre “Sergios Türkopoulos” adında Vatopedi Manastırı'ndan bir keşiş manastırın bazı ihtiyaçları için imparatorun bazı taleplerde bulunmuştur. Bu talepler imparator I. Alexios Komnenos tarafından kabul edilerek belli bir ödenek çıkarılmıştır. Bu keşişin isminin Türkopoulos olması Sergios'un Türkopol sınıfından bir kişi olduğuna işaret etmektedir. Savvides de Sergios Türkopoulos'un Müslüman bir Türk iken Hristiyan olduğunu belirtmektedir. Türkopol teriminin Latin versiyonu olan “Turcoples” ilk defa Gesta Francorum Alirum Hierosolimitanorum isimli Birinci Haçlı Seferi'ne ait Latin kaynağında karşımıza çıkmaktadır. 1097 yılında Bizans-Haçlı birliklerinin İznik kuşatmasında Bizans'ta görev alan Peçenek birlikleri ile Türkopol de bulunmaktaydı. Boutomites isimli bir komutanın emri altında bulunan ağır silahlarla donatılmış olan bu askerler şehri göl tarafından kuşatmakla görevliydi. Ayrıca bir başka Strategos unvanına sahip Türkopol olan Tatikios ise, emri altında olan Vardar Türkleri ile İznik'te bulunan Müslüman Türklerin su takviyesini engellemekle görevlendirilmişti. Bu görevi haricinde Tatikios emrinde yer alan Türkopol ve Vardarlı Türkler ile beraber 1098 yılında Haçlılarla Antakya'ya kadar gitmiştir.¹³⁰

XI. ve XII. yüzyıl kaynaklarından tesbit edilen bilgilerde Türkopolun yüzyıl başındaki faaliyetleri de görülmektedir. Bu dönem ile alakalı Türkopol hakkında bilgi veren iki önemli temel kaynak Bizans tarihçileri Nikêferos Grêgoras ve Georgios Pakhymeres'in eserleridir.¹³¹

Savvides, XIV. yüzyılın ilk yarısında Türkopolun Bizans ordusunda aktif görev aldıklarını ve sıklıkla “Türkopoloi” olarak adlandırılan Türklerin çocuklarının savaş alanında Bizans'a önemli zorluklar çıkartmaları ile ayırt edildiklerini ve bu Türkopolun imparatorluğa kuzeyden geldiklerini Georgios Pakhymeres'e dayanarak söylemektedir. Bu bilgilerden yola çıkılarak Türkopol birlikleri arasında Peçenek, Uz veya Kumanların da olup olmadığı sorusu düşünülmektedir. Yine Savvides'in Haçlı Kroniklerinden olan “Aachen'li Albert'e” dayanarak verdiği bilgide 1108 yılında Anadolu'daki Selçuklu karşıtı akınlarda Alexios I'in batılı paralı askerler yanında, Türkopol, Kuman ve Peçenekleri kullanmış olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiyi

¹²⁹ Ayönü, “Bizans Ordusunda ...”, s.64.

¹³⁰ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.82.

¹³¹ Yusuf Ayönü, “Osmanlılar'dan Önce Rumeli'de Türkler”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Aralık 2006), XXI/2, İzmir, 2007, s.22.

verirken de Türkopollerin Peçenek ve Kumanlar haricinde ayrı bir birlik olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir.¹³²

Yunanlı tarihçi K. Amantos, “poulos” ve “itzes” son eklerinin Bizans ordusundaki yabancı paralı askerler için kullanıldığını ve zamanla “Varangapoulos”, “Armenopoulos” ve “Frangopoulos” gibi soyadların Grekçe’ye girdiğini belirtmektedir. Ayrıca Amantos ilerleyen zamanlarda arada sırada Grekçe’de karşılaşılsa da “Tourkopoulos” kelimesinin geç Bizans döneminde ordudaki en önemli paralı askerî sınıflardan birisini ifade etmek için kullanıldığının bilgisini vermektedir.¹³³ Makedonya bölgesindeki Vardar (Axios) nehri çevresi ve Trakya’nın Rodop bölgesinde toprak verilerek iskân edilen Türkopoller XIIüncü yüzyıl sonuna doğru Hristiyan olmuşlardır.¹³⁴

Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymân ile Alexios I’in İznik’te yaptığı anlaşmaya göre sultan, imparatora ihtiyacı olduğu dönemlerde asker takviyesi yapmıştır. Bu iki hükümdar arasında geçen anlaşma gereği Anadolu’yu terk ederek Bizans’a hizmet etmek için gelen Türklerin ne kadarının Anadolu’ya geri döndüklerine dair net bilgiye ulaşılamamaktadır.¹³⁵

Bir diğer kaynakta ise konu ile ilgili olarak Selçukluların içinde bulunduğu bu paralı askerler dışında Komnena ailesi zamanında çok sayıda esir imparatorluk topraklarına iskân ettirilmiştir. Birinci Haçlı seferinden sonra ise imparator Alexios I, Ege adalarına iki bine yakın Türk’ün yerleştirilmesi emretmiştir.¹³⁶ Böylece bu Türkler 1124 yılında gerçekleşen bir çatışmada esir alınarak Hristiyanlaştırılmış ve imparatorluk içindeki topraklara yerleştirilerek Bizans ordusuna katılmıştır.

Çankırı, 1134 yılından sonra imparator Ioannes döneminde Bizans’ın eline geçtiğinde şehirde bulunan Türk Garnizonu’nun şehri terk etmesine izin verilmiştir. Fakat, bir çok Türk şehirden ayrılmayarak Bizans’ın hizmetine girmiştir. Yine imparator Ioannes döneminde ordu Mezopotamya’ya doğru ilerleyerek bir çok şehri ele geçirmiştir. Bu sefer sırasında imparatorluğun ordu birlikleri içindeki Kumanlar “İstion” olarak isimlendirilen şehri yağmalamaları için görevlendirilmişlerdir. Bu yağma harekâtından sonra şehre uygulanan kuşatma, Türklerin Urfa’yı kuşatması haberi gelmesi üzerine sona erdirilmiştir. İmparatorun Suriye’ye düzenlediği sefer sırasında ölmesi, Bizans tahtının geleceği konusunda savaş

¹³² Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.81.

¹³³ Ayönü, “Osmanlılar’dan ...”, s.21-22.

¹³⁴ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.81.

¹³⁵ a.g.e., s.82.

¹³⁶ Demirkent, “Komnenos ...”, s.59-71.

meydanında karar verilmesini gündeme getirmiştir. İmparatorun ölümü ile hayatta kalan iki oğlu İsakios ve Manuel arasında kimin tahta geçeceği tartışmalarına imparatorun sağ kolu, Türk asıllı komutan “Grand Domestikos” ünvanlı Aksukhos yön vermiştir.¹³⁷

Burada değindiğimiz gibi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Bizans-Selçuklu mücadelelerinde Bizans’ın elinde çok sayıda esir düşmüştür. Ele geçirilen bu esirler, özellikle de çocuklar, Bizans geleneklerine göre yerleştirilerek imparatorluğun bir ferdi haline getirilmiştir. Bu kişilerin çoğu da gerçekten ordu ve devlet yönetiminde yüksek mevkilere ulaşmışlardır. XII. yüzyılda imparatorluğa yeniden parlak bir devir yaşatan Komnenoslu hükümdarlar ile Türk asıllı birçok kişi siyasî ve askerî alanda yükselmiş ve önemli rol oynamıştır.

¹³⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.83.

2.3.1 Tatikios

İmparator Ioannes tarafından esir alınmış bir Selçuklu Türk'ü olan Tatikios, İmparatorun çocuğu Alexios ile büyümüştür ve imparatorun çocuğu Alexios tahta geçtiğinde Bizans'ın askerî komutanlığını yapmıştır. Tatikios beraber büyüdüğü Alexios'un tahta yükselmesinden sonra "Megas Primikerios"¹³⁸ unvanını almıştır. Makedonya'nın Ahrida bölgesinde yerleşik olan Türklerin 1081 yılında önderliğini yapan komutan Tatikios, Aşağı İtalya Normanları'nın lideri Roverta Giskadru ile savaşmıştır. Peçeneklere karşı 1086 yılında yenilmiş olan Bizans ordusunu toparlamak üzere Edirne'ye giderek Peçenekleri yenilgiye uğratmıştır. Nicephore Diogen'e karşı 1094 yılında düzenlenen suikasti de engelleyen Tatikios, aynı yıl Kuman Türkleri hakkında düzenlenen "Sinod"¹³⁹ da yer alan idareciler arasındadır.

Ayrıca İznik kuşatması sırasında emrinde bulunan Vardar Türkleri ile kırk bin kişilik bir orudunun başında görev almıştır. Bu kuşatma esnasında gösterdiği başarıdan ötürü imparator Alexios tarafından emrindeki Türkopoller ve Vardarlı Türkler ile beraber 1098 yılında Antakya'ya kadar Haçlılar'a eşlik etmiştir. Ancak bu esnada kendisine karşı yapılan bir komplo üzerine birliği terk etmiş ve önce Kıbrıs'a gitmiş daha sonra da İstanbul'a geri dönmüştür. 1099 yılında ise Tatikios "Kephale Periphanestate" unvanı alarak deniz kuvvetleri amirali olarak görev yapmıştır.¹³⁹

2.3.2. Erisgen / Hrisoskulos (Erbarşgan / Khrysoskulos)

XI. yüzyılda Selçuklu sarayının en üst mevkisinden kişiler veya hanedan üyeleri arasından bile Bizans tarafına geçmiş ve Hristiyan olmuşların kayıtlarına rastlanılmaktadır. "Süleymân ibn-Kutalmış"ın ailesinden Erisgen ibn-Yunus Yabgu ibn-Selçukî, "Aynaroz Manastırı (Athos) Kutlumussi"yi kurmuştur. Türk ve Bizans çift kimlikli olan Erisgen'in bilinen diğer ismi "Hrisoskulos"dur. Aynı zamanda Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kız kardeşi Gevher Hatun'un kocasıdır. Erisgen 1070'te sultana baş kaldırarak Küçük Asya'ya kaçmıştır.

Bu sırada başında Manuel Komnenos bulunan Bizans ordusu tarafından saldırıya uğramış olsa da Sivas bölgesini haraca bağlamış ve Bizanslıları yenerek komutanlarını esir almıştır. Kendisine karşı Selçuklu ordularının yollandığını öğrenince esir aldığı komutanın önerisi üzerine Bizans tarafına geçmiştir; bu kişi ile Konstantinopolis'e gelerek "Proedros" unvanına sahip

¹³⁸ Demirkent, "Komnenos ...", s.51.

¹³⁹ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.84-85.

olmuştur. Manuel Komnenos'un dostu olan Hrisoskulos yeni silâh arkadaşları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Hatta Manuel Komnenos ölünce acı ile gözyaşı döktüğü Bizans kroniklerinde geçmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Manuel'in ölümünden sonra yeni imparator Nikeforos Botaniates'e bağlanmış görünse de yigeni Süleymân ibn-Kutalmış'un yanına geçmiştir.¹⁴⁰

2.3.3. Ioannes Aksukhos

Ioannes Aksukhos, İmparator I. Alexios Komnenos (1081-1118) devrinde dokuz yaşında esir alınarak Komnenoslar sarayında eğitim görmüştür. İmparator II. Ioannes Komnenos'un 1118'de tahta çıkışı ve İmparator I. Manuel Komnenos yönetiminin ilk yedi yılını da içine alan otuz iki yıl boyunca "Megas Domestikos"luk, yani Doğu ve Batı Bizans Orduları Başkumandanlığı yapmış bir Selçuklu Türkü'dür.¹⁴¹ Aslında II. Ioannes herşeyini, küçükken ele geçirilmiş, birlikte büyütüldüğü ve yardımıyla imparatorluğu yönettiği bu Türk'e borçludur.¹⁴²

Bizans kaynaklarına göre "Ioannes Aksukhos" olarak kaydedilen bu şahsın Türkçe adının ne olduğu isimleri hakkında bilgi veren ve pek çoğu için etimolojik açıklamalarda bulunan Gyula Moravcsik, "Aksukhos" adı üzerinde herhangi bir yorum yapmamıştır.¹⁴³ Türk tarih literatüründe ise bu konu ile alakalı bazı tahminler ortaya çıkmış fakat bunların bilimsel açıklanması yapılmaya çalışılmamıştır.

Aksukhos hakkında elimizdeki en eski bilgiler, onun çağdaşı ve kişisel olarak tanıdığı devrin filozof ve retorik öğretmenlerinden Mikhail Italikos ile Nikephoros Basilakes'in kayıtlarından gelmektedir. Aynı zamanda XII. ve XIII. yüzyılın ünlü Bizans tarihçileri Ioannes Kinnamos ile Niketas Khoanites de Aksukhos ve ailesi hakkında bize bilgi aktarırlar. Bu iki tarihçi, eserlerinde İmparator II. Ioannes Komnenos devrinin bir özet gibi yazdıkları için, bu döneme damgasını vurmuş bir kişi olan Aksukhos'un faaliyetlerinden de kısa bahsetmişlerdir.¹⁴⁴

Niketas Khoniates, Aksukhos'dan şöyle bahsetmektedir:

"... Alexios Comnenos'un ölümüyle tahta çıkan (1118) İonnes'in hizmetinde yer alan ve imparatorun en büyük teveccühüne sahip bir kişi olan İonnes Aksukhos bir Türk'dür ..."¹⁴⁵

Türkiye Selçuklu başkenti İznik'in Birinci Haçlı Seferi Orduları tarafından kuşatıldığı sırada (6 Mayıs-19 Haziran 1097) Norman reisi Bohemond'un askerleri, ele geçen bir Selçuklu

¹⁴⁰ Balivet, *a.g.m.*, s.285-301.

¹⁴¹ Demirkent, "Komnenos ...", s.60.

¹⁴² Cheynet, *a.g.m.*, s.73.

¹⁴³ bkz. Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, s.320.

¹⁴⁴ Demirkent, "Komnenos ...", s.60-61.

¹⁴⁵ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.85.

Türk çocuğunu esir alarak imparator Alexios Komnenos’a takdîm etmişlerdir. Kaynaklarda bu çocuğun ailesi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ancak çocuğun imparatora takdîm edilmiş olmasının bir sebebi olmalıdır. Sahib olduğu zekâ ve yeteneği isbat edecek kadar yetişkin olmadığına göre, çocuğun imparatora takdîm edilmesini sağlayan özelliği hakkında düşünülmektedir. Bu konu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, büyük ihtimâlle çocuğun sıradan biri değil de tanınmış bir aileye mensub olduğunu akla getiriyor. Alexios, dokuz yaşındaki oğlu Ioannes ile aynı yaşta olan bu çocuğun oğlu için ideal bir arkadaş olduğunu düşünmüştür. Aynı zamanda imparatorun kendisi de, babası tarafından esir alınmış olan Tatikios adındaki bir Türk çocuğu ile beraber büyümüştür.

Alexios’un bu düşüncesi oğlunun da ömür boyu sürecektir en yakın bir arkadaş ve dost kazanmasına vesile olmuştur. İki çocuk beraber büyümüş, eğitim görmüş ve birbirlerine içtenlikle bağlanmışlardır. Ioannes Komnenos Aksukhos’a duyduğu güven ve sevgi ile O’nu hep onurlandırmıştır. Aksukhos, kısa bir süre içinde bütün saray halkının da sevgisini kazanmayı başarmıştır. Basilikes’e göre, Aksukhos iyi bir askerî eğitim almıştır. Tarihçi Niketas da, Aksukhos’un sadece askerî alanda kabiliyeti ile değil, cömert ve hayırlı işler yapan faziletli bir kişi olarak da tanındığını ve düşüncesinin soyluluğu ile terbiyesinin O’nu herkesin sevgilisi haline getirdiğini yazmıştır.¹⁴⁶

Aksukhos’un siyasetteki ilk rolü imparator Alexios’un ölümü ve oğlu Ioannes Komnenos’un tahta çıkışıyla olmuştur. Aksukhos’un Alexios’un kızı Anna Komnena’nın, babasının tahtına çıkacak kardeşi yerine, kocası Nikeophoros Bryennios’u tahta çıkarmak için hazırladığı planı bozmasında ve Ioannes’in tahta çıkmasında büyük rolü vardır.¹⁴⁷ Basilakes, onun imparator Ioannes’e bağlılığını anlatırken bir kelime oyunu yaparak, Aksukhos’un bir “akanthos (diken)” gibi Ioannes’in hasımlarının ellerini kana buladığını söyler. Gerçekten de Ioannes Komnenos (1118-1143) imparator olunca en yakın arkadaşı ve güvendiği dostu Aksukhos’u “Sebastos” unvanıyla “Megas Domestikos” (Doğu ve Batı Orduları Başkumandanı) yapmıştır. Böylelikle Aksukhos’un nüfuz ve itibârı son derece artmıştır.

Tarihçi Niketas Khoniates, Aksukhos hakkında şu şekilde bilgi vermiştir:

¹⁴⁶ Demirkent, “Komnenos ...”, s.61-63.

¹⁴⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.86.

“... Aksukhos öylesine güç sahibi olmuştu ki, imparatorluk hanedanının yüksek mevkilerde bulunan şahıslarından birçoğu onunla karşılaştıklarında, atlarından inip kendisini imparatora mahsûs şekilde selâmlarlardı ...”

Bu ifadeye göre diyebiliriz ki “Megas Domestikos” yani başkumandan Aksukhos, Ioannes Komnenos devrinde devlet idaresinde imparatorun sonra en fazla söz sahibi olan ve en çok saygı gösterilen kişidir.¹⁴⁸ Fakat Aksukhos herkesin sevgisini kazanmamıştı; özellikle de imparator II. Ioannes Komnenos yerine prenses Anna Komnena tarafını tutanlar Aksukhos’dan pek hoşlanmamıştır. Ioannes Komneneos kendi aile üyelerini imparatorluk idaresinden uzak tutup, idarede Aksukhos, Komytzes ve Dekanos gibi aile dışı kişilerden yardımcı seçmesi kıskançlık ve nefret duygularına yol açmıştı. Anna’nın kocası Caesar Nikephoros Bryennios’u tahta çıkarmak için 1118’de imparator II. Ioannes’e karşı düzenlenen bir komploşu şiddet kullanarak bastıran Aksukhos tehlike sonrası imparator ve ablası Anna’nın arasını düzeltmeye uğraşmıştır. Ancak komplo girişimi sonrası imparator ablasının servetini Aksukhos’a vermek istemiş, fakat Aksukhos bunu kabul etmeyerek ablasına vermesini istemiştir. Komploşu dahil olan diğerlerinin de affedilmesini sağladığı tarihî bilgilerde geçmektedir.¹⁴⁹

Aksukhos yükseldiği *Megas Domestikos*luk mevkisini ve sahib olduğı nüfuzu sadece imparator Ioannes’in arkadaşı olduğı için elde etmemişti. Çünkü akli ve yeteneğı sayesinde hak ettiğı bu mevkiyi Ioannes’in ölümünden sonra, İmparator I. Manuel Komnenos döneminde de, onun 1149/50 yılındaki ölümüne kadar, elinde tutabilmiştir. Niketas, Aksukhos’un, “kısa zamanda devlet ikbâline ulaşan gerçek bir dost, savaşta ve barışta güvenilir bir danışman, uzun ve başarılı bir askerî kariyere sahip kişi” olduğunu yazdığı gibi; Mikhail Italikos da bir yazısında Aksukhos’u “... Roma Ülkesi’nin sarsılmaz bir kalesidir O ...” sözleriyle övmektedir.¹⁵⁰ 1118 sonrası Bizans orduları başkumandanı olan Aksukhos, Bizans’ın Anadolu ve Balkanlar’da gerçekleştirdiğı bütün seferlere katılmıştır. Ioannes’in 1119 yılında yaptığı ilk seferinde Laodikeia (Denizli)’yı Türklerden geri alınmıştır. İmparator Laodikeia’yı Türklerden geri almak ve onların Meandros (Menderes) vadisine ilerlemelerini engellemek için Frigya bölgesine sefere gitmiştir ve ordu, Philadelphia (Alaşehir)’ya varınca ordunun başındaki Aksukhos Laodikeia’ya hücum etmiş ve Bizans kuvvetleri Laodikeia’yı ele geçirmiştir.

¹⁴⁸ Demirkent, “Komnenos ...”, s.63.

¹⁴⁹ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.86.

¹⁵⁰ Demirkent, “Komnenos ...”, s.65.

Peçeneklere karşı yapılan savaşlarda da Aksukhos'un adı geçmektedir. Peçenekler 1121 yılında Tuna'yı yeniden geçerek Trakya'ya yayılmaya başlamışlardır. 1122 yılı ilkbaharında yayılan Peçenekler ile savaşan Bizans başarılı olmuştur. Yani bir Türk boyuna karşı diğer bir Türk komutan Bizans tarafından savaşa sürülmüştür. Bunlarla beraber Aksukhos, İmparator Ioannes'in 1137-38 ve 1142-43'de Antakya Haçlı Devleti'ne düzenlediği seferlere katılmıştır. Ancak bu seferlerde imparatorun ölmesi sonuncunda Aksukhos yine Bizans tarihinde etkin bir kişi olmuştur. İmparatorun dört oğlundan hayatta kalanlardan İsakios İstanbul'da, en küçüğü Manuel ise imparatorun yanındadır.

Aksukhos'un da büyük etkisiyle imparator olarak Manuel seçilmiş ve bundan sonraki düzenlemelerle de Aksukhos ilgilenmiştir. İmparator Manuel döneminde Aksukhos yeniden etkin bir rolle Bizans'ı ağır bir yenilgiye uğramaktan son anda kurtarmıştır. Selçuklu Sultanı I. Mesud'a (1116-1155) karşı 1146'da düzenlenen başarısız bir seferde Aksukhos ordunun disiplinini sağlayıcı bir komutan olarak belirmiştir. Aksukhos yaşadığı dönem boyunca imparatorluğun bir ucundan diğer ucuna başarılı seferler gerçekleştiren Megas Domestikos ünvanlı bir komutan olarak 1147'de Fransa Kralı VII. Louis ile Alman Kralı III. Conrad'ın idaresinde düzenlenen İkinci Haçlı Seferi'ne katılan orduların imparatorluk topraklarından mümkün olduğunca olaysız şekilde geçirilmesi işini de üstlenmişti.¹⁵¹ 1148 yılında Korfu adasını Sicilya Norman Kralı II. Roger zabtettiğinde Aksukhos idaresindeki kuvvetler karadan, Stephanos Kontostephanos denetiminde bulunan kuvvetler de denizden gönderilmiştir. Ayrıca Kontostephanos'un ölümü sebebiyle donanmanın denetimi de Aksukhos'a verilmiştir. Bu olay sonucunda Korfu adası geri alınmıştır.¹⁵²

Kaynaklarda Aksukhos'un ölümüne dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat 1149'dan sonra kaydedilen olaylarda artık adı geçmemektedir. 1149 tarihli Sırbistan seferi büyük ihtimâlle Aksukhos'un son faaliyeti olmuştur. Bu bilgiye göre ya 1149 yılı sonunda ya da 1150 yılında ölmüştür. Doğum yılı 1088 kabul edildiğin için öldüğünde altmış iki yaşında olmalıdır.¹⁵³ 1153-54 yılında evlilik için toplanan mecliste Aksukhos'dan "mütevaffa başkumandan" diye bahsedildiğinden bu tarihten önce ölmüş olduğu anlaşılmaktadır. Aksukhos, XII. yüzyılda Türkler arasında Bizans dünyasında en yüksek mevkiye çıkmış bir kişidir. Bununla beraber Aksukhos, iyi eğitilmiş, dönemin entellektüellerinin dilini konuşan, dinî konuları tartışabilecek

¹⁵¹ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.87-88.

¹⁵² *A.g.e.*

¹⁵³ Demirkent, "Komnenos ...", s.69.

bilgi birikimine sahibidir. Aksukhos'un ölümünden sonra da ailesi Bizans'a hizmet vermeye devam etmiştir.¹⁵⁴

2.3.4. Ioannes Aksukhos'un Oğlu Alexios Aksukhos

Kaynak verilere göre Aksukhos'un İmparator Ioannes Komnenos'un tahta çıkışı sıralarında evlendiği ve en büyük oğlu Alexios'un 1120 yılında, Eirene adındaki kızının da 1121'de doğduğu tahmin ediliyor. Alexios'dan en büyük oğul diye bahsedildiğine göre, herhalde Aksukhos'un Alexios'dan başka bir veya daha fazla erkek çocuğu vardı. Karısını tanımıyoruz ama 1135 yılında doğmuş Eudokia adında ikinci bir kızı daha olduğunu biliyoruz. Büyük kızı Eirene, İmparator I. Alexios Komnenos 'in kardeşi İsakios'un torunu I. Alexios Komnenos le nişanlanmıştı; ama damat düğünden önce ölünce bu evlilik gerçekleşmedi. Küçük kızı Eudokia da yine aynı İsakios'un başka bir torunu Stephanos Komnenos ile evlendi; bu evlilikten Konstantinos adında bir oğul ile adı bilinmeyen bir kız, bir erkek üç çocuk dünyaya geldi. Aksukhos'un en büyük oğlu Alexios ise İmparator II. Ioannes Komnenos'un en büyük oğlu ve tahtın vârisi Alexios Komnenos'un tek çocuğu olan kızı Maria ile evlenmiştir. Bu evlilik sayesinde tahta en yakın kişilerden biri Aksukhos olsa da kayınpederi Alexios Komnenos ölünce, tahta kayınpederinin en küçük kardeşi Manuel Komnenos çıkmıştır.

Bununla beraber Alexios Aksukhos, imparator Manuel'in hizmetinde uzun yıllar "Protostrator"luk mevkinin elinde tuttu ve sarayın en önde gelen kişilerinden biri olarak kaldı. Fakat 1167 yılında bir saray entrikası sonunda imparator Manuel'in teveccühünü kaybederek bir manastıra sürgün edildi ve ömrünü burada geçirdi.¹⁵⁵

Tarihçi Brand¹⁵⁶, Alexios Aksukhos'un Maria yani Alexios Komnenos'un tek çocuğu ile evlenmesini şu şekilde yorumlamaktadır:

"... eğer Aksukhos, Manuel zamanında Maria ile evlendiyse, muhtemelen Manuel bu işin içinde olarak bunu, Maria'nın tahtı ele geçirebilecek güçlü bir aile bireyiyle evlenmesini önlemek için yapmış olabilir ..."

Bu ihtimâl yoksa bile, 'Aksukhos'un Türk olmasının hiçbir zaman unutulmadığını ve O'nun Türk olmasının düşman kazanmasında bir etken olduğunu' belirtmektedir.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.88.

¹⁵⁵ Demirkent, "Komnenos ...", s.70-71.

¹⁵⁶ Brand, *a.g.m.*, s.120.

¹⁵⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.88-89.

Bizans hizmetinde bulunan bir Türk olan Alexios Aksukhos, Manuel döneminde yıllarca sadece imparatorun seçtiği kişilerin atanabildiği yüksek askerî rütbelerine atanmıştır. Başarılı bir diplomat olan Alexios, askerî ve idarî görevliler içerisinde de popülerdi. 1157 yılında İtalya’da önemli bir konu hakkında görevlendirilen Alexios, aynı zamanda Sicilya’da bulunan Normanlarla savaşıyordu ve Sicilya Kralı ile barış görüşmelerini sürdürmekteydi. Bu görüşmeler sonucunda Bizans için başarılı bir antlaşma gerçekleştirmiştir. Aksukhos, Bizans’ın Kilikya’da hâkim olduğu bölgeye 1165 yılında vali olmuştur. Valilik görevinde askerî açıdan olmasa da, diplomatik olarak önemli adımlar atmıştır ve Bizans ile Ermeni Kiliseleri arasında uzlaşmayı gündeme getirmiştir.¹⁵⁸

Bu kadar başarılı bir diplomat ve asker olmasına rağmen Alexios Aksukhos 1167 tarihinde Macaristan’a düzenlenen seferde Sofya yakınlarında tutuklanmıştır. Khoniates, Aksukhos’un genellikle çoğu imparatorun, sahip olduğu tahtını “başarılı bir kişinin” ele geçireceği korkusunun kurbanı olduğunu savunmuştur.¹⁵⁹ Çünkü Alexios Aksukhos, askerler ve idarî memurlar tarafından sevilen bir kişilik olduğundan göze batmaktadır. Bu kadar sevilmesi de imparatorun gücünü ve tahtını tehlikeye sokabilecek bir sorundur. Tutuklandıktan sonra Papykion dağında bir manastıra kapatılan Aksukhos kendisini dine vererek burada bir keşiş olarak ölmüştür.¹⁶⁰

2.3.5. Ioannes Aksukhos’un Torunu Şişman

“Şişman” unvanına sahip Alexios Aksukhos’un büyük oğlu Ioannes Komneneos Aksukhos, 1200 yılının Temmuz ayında imparator Alexios Angelos III’e karşı düzenlenen bir komplonun başında yer almıştır. Şişman, imparator ilân edildiği halde ertesi gün ayaklanma bastırılmış ve Ioannes Komnenos Aksukhos da diğer isyancılar gibi öldürülmüştü. Ancak kaynak verilere göre, “Megas Domestikos Aksukhos”un soyunun bu torunun öldürülmesiyle son bulmadığı anlaşılmaktadır. Zira hatta Trabzon devletinin üçüncü hükümdarı, Ioannes Komnenos Aksukhos adını taşır. Bu verilerin ışığında bazı ihtimâller ortaya çıkmaktadır.¹⁶¹

Charles M. Brand’a göre:

¹⁵⁸ *a.g.e.*

¹⁵⁹ Demirkent, “Komnenos ...”, s.35.

¹⁶⁰ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.89.

¹⁶¹ Demirkent, “Komnenos ...”, s.70-71.

“... belki de Trabzon’un ilk hükümdarı olan Alexios I’in hanımı, ‘Şişman Ioannes’in’ kızı veya yegeniydi ...”¹⁶²

Brand’ın tahmini doğru kabul edildiği takdirde Aksukhos soyunun, Trabzon hükümdar ailesi içerisinde varlığını sürdürdüğünü görebilmekteyiz.

2.3.6. George Maniakes

Kumandan George Maniakes, Selçukluların Ermenistan ile ilk temasa başladığı dönemde Anadolu’ya yerleşmiş bir Türk aileye mensubtur. Maniakes’in ailesi İmparator Basileios II’nin hizmetine girmiştir. Ayrıca “Maniakes” ismi aslında Bizanslılar için yabancı bir isim değildir. Türk Kaganlığı’nın Batı Yabgu’su İstemi Yabgu’nun ilk defa 586 yılında Bizans’a gönderdiği elçi heyetinin başındaki kişinin adının da “Maniak” olduğu birçok kaynakta geçmektedir.

Anadolu’daki Bizans Garnizonu’nda görev yapan George Maniakes 1029 yılında kumandan olmuştur. Aynı sene “Protospatharios” unvanını almış ve Telukh (Dülük)’de bulunan (bugün Ceyhan nehrinin (Adana) doğusundadır) Thema’nın “Stratego”su yani vali kumandanlığını yapmıştır. İmparator Romanus döneminde Araplarla yapılan savaşta başarılarından dolayı aşağı Fırat vilâyetlerinin idaresi ona verilmiştir. Daha sonra Samasota (Samsat)’a tayin edilmiş ayrıca Kapadokya’da da arazi sahibi olmuştur. Bizans adına Urfa şehrini 1032 yılında ele geçirmiştir. Bir iddiaya göre Maniakes, İsa’nın Kral Abgar’a gönderdiği söylenen mektubu bulmuş ve İmparator Romanus III’e vermiştir.

Urfa’yı ele geçirmesinde Türk Süleymân ismindeki Urfa Emiri Nasr ed-Daullah Mervan’ın Araplar’a ihanet etmesinin etkisi de vardır. Sonraki İmparator Manuel döneminde komutanlığa devam eden Maniakes’in Urfa’daki görevi sona erdirilmiş ve Türkmenlere karşı koyması için Vaspurakan’a gönderilmiştir. Daha sonra İmparatorluğun batı sınırı Sicilya’da Araplar’a karşı düzenlenen savaşlarda yer almıştır. “Magistros” unvanına sahip Maniakes 1042’de asayiş sağlamaya üzere İtalya’ya gönderilmiş ancak orada bir iftira ile karşı karşıya kalmıştır. Bu iftira sonucu önce Magistros unvanını kaybetmiş daha sonra da bulunduğu güney İtalya’da isyan etmiştir. İsyanına yardım eden Sırbler sayesinde Selanik’e doğru devam etmiştir. İstanbul’dan gönderilen ordu ile savaş yapmadan önce kendi askerleri Maniakes’i “İmparator” ilân etmiştir. Savaş sırasında, hem de kazanmak üzereyken hayatını kaybeden Maniakes’in ölümü de Bizans tarihini derinden etkilemiştir.¹⁶³

¹⁶² Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.90.

¹⁶³ a.g.e.,

2.4. DOĞU ROMA'DAKİ TÜRK İLERİ GELENLERİN BİZANS ETKİSİNDE KALMALARI

Etkili bir şekilde asimilasyona uğramış olan Türkler bile kökleri ile bağlarını korumaya devam ediyorlardı. Herkes tarafından kabul edilmemiş olan Ioannes Aksoukhos ile ailesi buna bir örnektir. Ayrıca oğlu Alexios Aksoukhos'un başarısı olsa da imparatora düzenlediği ayaklanmalar vardır. Bu başarısızlığı üzerine onun hakkında konuşanlardan birisi köklerine gönderme yaparak, 'Türk ırkı her zaman Romalıların düşmanı olmuştur. Bu İsmail'in dölü, İmparatorla akrabalığına ve iyi ilişkilerine rağmen bir yılan gibi davranmıştır. Türk ve Türk kalacak' diye söylemiştir.

Kilikya valisi ve Bizanslaşmış olan Alexios, eski soydaşları ile ilişkilerine devam ettiği bilinmekteydi. Bizanslı tarihçi Kinnamos'un aktardığına göre Alexios Kilikya'dayken Konya'ya gitmeyi planlamıştır. Burada Sultan ile dostluk kurarak ve Bizans'a döndüğünde evlerinden birini âdet olduğu gibi Antik Helen'in geçmişteki başarılarını gösteren büyüklük timsali resimlerle ile süslememiş, aksine, sultanın askerî başarılarının resimlerini kullanmıştır. Tüm bunların yanında Bizanslaşmış Türkler dillerini de kolay bir şekilde unutmuyorlardı. Saray protokolünü anlatan Pseudo Kodinos isimli kitapta belirtildiği gibi sarayın seremonilerinde ilk sırada bulunan Vardarlı Türk askerleri XIV. yüzyılda bile imparatoru Türkçe selâmlıyorlardı.¹⁶⁴

2.4.1. Çakan (Çaka) Beg

Malazgirt Savaşı'nın ardından Selçuklu Sultanı Alparslan'ın emri ile Çakan Beg, Bizans topraklarına karşı Anadolu'da düzenlenen akınlara katılmıştır.¹⁶⁵ Anna Komnena'ya göre ise tecrübesizliğinin kurbanı olarak Türkler ve Bizanslılar arasında yaşanan bir çarpışmada meşhur Bizans komutanlarından Alexandros Kabalikos tarafından yaklaşık 1078-79 yılında esir edilmiştir. Danişmendnâme'ye göre Çavuldur (Oğuz) Boyu'ndan bir Türkmen begi olan Çaka (Çakan) hakkında elde edilen bilgilerin neredeyse tamamını kendi çağdaşı olan Doğu Roma (Bizans) imparatoru I. Alexios Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın yazmış olduğu Alexiad adlı eserden almaktayız.¹⁶⁶

Önemli bir aileden gelmesinden dolayı bu genç Türkmen begi, esir alındıktan sonra İmparator Nikephoros Botaniates'e (1078-1081) armağan edilmiştir. Bizans İmparatoru, Çakan

¹⁶⁴ Balivet, *a.g.m.*, s.285-301.

¹⁶⁵ Yusuf Ayönü, "İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (Yaz 2009), S.IX/1, İzmir, 2009, s.3.

¹⁶⁶ Mehmet Zeren, "Türkler'in Ege Denizi'ne İlk Çıkış Süreci", *1. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu, 27-28 Mayıs 2011, Turgutreis, Bodrum*, Ankara, 2013, s.149.

Beg'e değerli armağanlar verdikten sonra kendisine "Protonobilissimos" (soyluların en birincisi) unvanını vermiştir. Bu unvana karşılık Çakan Beg de İmparator'a bağlılık sözünü vermiştir. İstanbul'da uzun süre kalan Çakan Beg bu süre zarfında Grekçe'yi öğrenerek Bizans devlet sistemi hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur.¹⁶⁷ Tam olarak hangi tarihte olduğu kesin olarak bilinmese de kaynaklardan Çakan Beg'in İstanbul'dan 1081 yılında ayrıldığı tahmin edilmektedir. I. Alexios Komnenos (1081-1118) tahta geçtiğinde İmparator Nikephoros Botaniates tarafından kendisine verilen unvan ve ayrıcalıkları kaybetmesi üzerine Çakan Beg İstanbul'dan gitmiştir.¹⁶⁸ Bizans sarayında kaldığı zaman boyunca Homeros'u okuyabilecek düzeyde Latince ve Grekçe'yi öğrenmiş olan Çakan, Doğu Roma (Bizans) savaş metodları ile politikalarını da görebilmiştir. İstanbul'u terk ederek İzmir ve çevresini almaya başlamış ve o esnada imparatorluğun başına I. Alexios Komnenos geçmiştir.¹⁶⁹

İzmir ve çevresi yoğun bir Türk nüfusuna sahipti. Bununla beraber Efes'te bulunan Tanrıvermiş Beg'in haricinde ona rakip olabilecek kimse de yoktu. Türklerin deniz konusundaki eksikliklerini Bizans'ta kaldığı süre içerisinde denizle temas halinde olmasından fark etmiştir. Balkanlar'da Peçenekler, Anadolu'da Selçuklular tarafından sıkıştırılan Bizans'ın tek rahat olduğu saha denizlerdi. Bu yüzden kurulacak güçlü bir filo ile Bizans'ın denizlerdeki üstünlüğüne son verebilir ve Bizans'ın sonunu hazırlayabilirdi. İzmir ise güçlü bir donanma oluşturmak için en uygun yerd. Tüm bunları göz önüne alan Çakan Beg, Bizans'ın Balkanlar'da Peçenekler ile uğraşmasını fırsat bilerek İzmir'i ele geçirmiştir.¹⁷⁰ Esas amacı Ege ve Marmara'da üstünlük kazanacağı kuvvetli bir donanma meydana getirmek olan Çakan Beg, aynı zamanda Trakya toprakları da dahil olmak üzere Doğu Roma (Bizans)'yı düşürmeyi tasarlamıştır. Bu hayalini gerçekleştirmek için de kuvvetli bir donanmaya ihtiyacı vardı.

İzmir'i almasından sonra hemen donanma inşa etmeye başlayan Çakan'nın bu sırada evli ve bir kız çocuğu olduğunu bilmekteyiz. Ayrıca Yalvaç adındaki kardeşinin desteği sayesinde kaynaklarda adı tam olarak geçmeyen İzmirli bir ustanın yardımı sayesinde "sermon" ve "dromon" denilen korunaklı avcı hücum gemileri, tek dizi kürekli, iki dizi kürekli ve üç dizi kürekli tipindeki süratli teknelerden oluşan kırk parça gemili bir donanma meydana getirmiştir. İzmir'de donanma yaptıran Çakan Beg, önemli sahil kentleri olan Urla Çeşme ve Foça ile Sisam, Midilli ve Sakız adalarını da ele geçirmiştir. Çakan Beg, Balkanlar'da Bizans'a tehlike yaratan

¹⁶⁷ Akdes Nimet Kurat, *Çaka Bey, İzmir Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi, M.S. 1081-1096*, Ankara, 1966, s.27.

¹⁶⁸ *a.g.e.*, s.30.

¹⁶⁹ Zeren, *a.g.m.*, s.150.

¹⁷⁰ Ayönü, "İzmir'de ...", s.4.

Peçeneklerle iletişime geçerek Konstantinapolis'i kısıkaç altına çalışmıştır; ancak bu güç durum içerisinde bulunan Bizans'ı kurtaran imparatorluğun askerî gücüne Alexios I'in zekâsı olmuştur. İmparator Peçeneklere karşı bir diğer Türk boyu olan Kumanlarla anlaşarak, 29 Nisan 1091 yılında kadın ve çocukları da dahil olmak üzere neredeyse Peçeneklerin tamamını kılıçtan geçirmiştir. Böylelikle Peçenek tehlikesini ortadan kaldıran Alexios I, Çakan'a karşı da aynı politikayı takib ederek Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan I'i kayınpederi Çakan'a karşı kışkırtarak onu öldürmesini sağlamıştır. Kesin tarihi bilinmese de Abydos yakınlarında bir ziyafette iken Çakan Beg'in damadı I. Kılıç Arslan tarafından öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Çakan'ın ölümü ile Türklerin Ege Denizi'nde yaymaya çalıştıkları hâkimiyet sona ermiştir. Ancak Çakan Beg sayesinde Ege'de, gelecekteki Türk egemenliğinin zemini hazırlanmıştır.¹⁷¹

2.4.2. İzzeddîn Keykâvus ve Ailesi

XIII. yüzyılda Konya Sultanlığı'nın batı tarafı II. İzzeddîn Keykâvus ve doğu tarafı da kardeşi Rukneddîn Kılıçarslan tarafından idare ediliyordu. 1259 yılında İlhanlılar'ın desteğini alan II. İzzeddîn Keykâvus iktidarı tamamen ele geçirmek için kardeşi Rukneddîn Kılıçarslan'ı bölgeyi bırakmaya zorlanmıştır; bunun üzerine Rukneddîn ailesiyle beraber önce Antalya'ya sonra da anne tarafından akrabası Bizans imparatoru Michail Paleolog'un yanına gitmiştir; takib eden ordusu da savaşarak sınır bölgesi olan Sivrihisar'a kadar çekilmiş ancak duruma göre II. İzzeddîn Keykâvus 'ye katılmışlardır.

Bizans topraklarına yerleşen Sultan'ın maiyetindeki askerler kendilerine şehir dışında bir yer verilmesini talep etmişlerdi. Bu talepleri üzerine Dobruca'ya yerleştirilmişler ve akrabalarını da Anadolu'dan buraya getirmişlerdir. Böylece Dobruca'da otuz-kırk obalık iki veya üç Müslüman kasabası meydana gelmiştir. Daha sonra, iki komutanı İzzeddîn Keykâvus'u Bizans tahtını ele geçirmesi için kışkırtmaya çalışmıştır. Ancak bu komutanlar ile birlikte Keykâvus'un maiyetindeki insanlar imparator tarafından cezalandırılırken sadece vaftiz olmayı kabul edenler ölümden kurtulmuştur. Bu olaydan sonra oğulları Mesud ile Kayumerd ve sultan hapsedilmiştir. Sultanın annesi ve iki küçük oğlu bir süre sarayda tutulmuş daha sonra Karaferya'ya gönderilmişlerdir. Bu esaret dönemi ise Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın tarih sahnesine çıkmasıyla son bulacaktır.¹⁷²

¹⁷¹ Zeren, *a.g.m.*, s.150-151.

¹⁷² Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.95-96.

Gagauz Türkleri'nin kökeninin Keykâvus'a mı yoksa Peçenek, Kuman ve Uz Türklerine mi dayandığı günümüzde tartışılan konulardandır. Bazı araştırmacılara göre Gagauzlar kendilerini Uz Türkü olarak nitelendirmektedirler. Konu hakkında Paul Wittek Dobruca'daki Türklerin 1300 yılında Osman Gazi'nin "Han" ilân edilmesinden sonra yeniden tarih sahnesine çıktıklarını Yazıcıoğlu'na dayanarak belirtmektedir:

"... Halil Ece adında bir Selçuklu Türkü'ne katılan Rumeli'de, Dobruca'da yaşayan bazı Müslüman Türkler Karesi'ye gelmişlerdir. Rumeli'de kalanların ise ünlü Sarı Saltuk'un ölümü ile kendi inançlarını unutmuşlardır ..."

Ayrıca, Dobruca dışında Gagauzlar'ın Karaferya ve Zikhna'da yaşadıklarını vurgulamaktadır. Wittek, Dobruca'da yaşamaya devam eden Türklerin Müslüman kimliklerini kaybederek Hristiyan olduklarını da belirtmektedir. Dobruca'ya bu şekilde yerleştirilen Türklerin durumuna bakılırken Bizans politikaları göz önüne alınmalıdır.¹⁷³

XI. ve XII. yüzyıllarda Türkler zaten çoktan Bizans'a gelmişler ve yabancı değillerdi. Başkentte sadece saf değiştirmiş veya Hristiyanlaşmış Türkleri değil aynı zamanda Müslüman, tüccar, göçebe, derviş veya "fakîr" olanları da bulunmaktaydı. Orta çağ kaynaklarına göre Bizans'ın başkenti veya imparatorluğun herhangi bir bölgesinde yer alan Türkler farklı mesleklere sahiptiler. Batılı hacı, Bartolf De Nangis'in XI. yüzyılın sonunda kaydettiği bilgiye göre Konstantinopolis'te Bulgarlar, Alanlar ve Türkler bulunmaktaydı. XII. yüzyılda şehirde bulunan Türk varlığını ise Ioannes Tzetzes kaydetmiştir. Konstantinopolis Patriki Atanasios, inananları ibadete çağırmak için Müslümanların tüm serbestliğe sahip olduklarını ve bundan üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Bu durumu Konstantinopolis'e yaşayan bir Arap tüccarı ise şöyle anlatmaktadır:

"... sana bu şehri anlatsaydım bu uzun ikâmetimin sebebini daha iyi anlayacaktın şimdi anlatıyorum ve sen de bil ki burada yaşayanların hiçbir şeyden korkmasına gerek yok istedikleri her şeyi yapıyorlar ve kimse bir şey demiyor ...".

Papalık için hazırlanmış 1375 tarihli bir raporda çok sayıda Türk'ün imparatorluğun başkentinde yaşadığı belirtilmiştir. Türklerin Konstantinopolis'te varlıkları XI. yüzyılda başlayarak imparatorluğun son zamanlarına kadar devam etmiştir. Buraya ilk ikâmet edenler ise ticaret yapan tüccarlar, sultanların elçileri ve sürgünde veya imparator davetlisi olan Selçuklu Melikleridir. Bunlar kendilerine ait camilerin ve mahallelerin etrafına yerleşmişlerdir. Ayrıca

¹⁷³ a.g.e., s. 99.

yine yazar Ioannes Tzetzes'e göre Konstantinopolis'te her milletin en yozlaşmışının olduğu bir avam tabaka bulunmaktaydı. Türkler içinde de bu avam tabakaya mensub olan ve zaman zaman karışıklıkları kışkırtan, hırsızlık yapanları da vardı.¹⁷⁴ Bunlar haricinde bahsedilmemiş ve ihmâl edilmiş bir Müslüman ziyaretçi kategorisi de bulunmaktaydı. Tarihî kaynaklardan ziyade destanlarda adları geçen ve edebî bir kurgu olamayacak kadar sıklıkla karşımıza çıkan, az ya da çok kılık değiştirmiş gezgin dervişler, misyonerler ve casuslar bu ihmâl edilmiş kategoriye örnektir. Tarihsel veya edebî kaynaklar düşmanın dilini bilmeleri ve kıyafet değiştirdikleri için Bizans topraklarına gizlice girmiş casuslardan bahsetmektedir. Örneğin Fransız yazar Guillaume De Tyr'e göre Yunan, Ermeni, Süryanî kıyafeti giymiş çokça casus hiç zorlanmadan Haçlılar arasına girebilmekteydi. Çünkü din adamlarına sağlanan dokunulmazlık ile keşiş kıyafeti giyen herkesin kolayca dolaşmayı sağlıyordu.

Konstantinopolis'te aziz ilan edilen Türkler olduğundan bahseden Tzetzes, Türk destanı Battalnâme'de destan kahramanı Seyyid Battal'ın Bizans başkentine yaptığı gizli ziyaretten söz etmektedir. Keşiş kılığına girmiş Battal imparatorun önünde Yunanlı papazlarla dinî konularda bir tartışmaya girmiştir. Daha geç bir dönemde yazılmış bir eser olan Saltuknâme'de ise derviş Sarı Saltuk'u Konstantinopolis'te keşişlerle din üzerine konuşurken görmekteyiz. Keşiş kılığına girmiş olan kahramanlardan birisinin de Bizans kalesine girdiği Dânişmendnâme'de geçmektedir. Emir Dânişmend'in casusunu gören bir Bizanslı yönetici: "... nasıl olur da sizin gibi hoş bir keşiş hiçbir sorun yaşamadan buraya kadar gelebildi? ..." diye şaşırmıştır ve casus ona şöyle yanıt vermiştir: "... taşıdığım, şehri koruyan mesih'in haçı beni mi koruyamayacak ...".¹⁷⁵

Keşiş kılığındaki Zakarya adındaki bu Selçuklu Mabeyinci, sürgünde olan Keyhüsrev I'e gelip tahtını tekrar ele geçirmesi için gizlice Bizans topraklarına girmişti. Konstantinopolis'e ve imparatorluğun diğer bölgelerine ekonomik sebepler, dini yaymak veya askerî casus olarak giren Müslümanların olduğu bilgisi kronikler veya destanlar gibi kaynaklar tarafından desteklemektedir. Malazgirt yenilgisinden sonra başkente ve surlarla çevrilmiş diğer Bizans şehirlerine göçebe aşiretler, yerleşmeye gelmiş köylüler veya düzenli ordular gibi farklı Türk grupları doluşmuştur. XII. yüzyılda Komnenosların atağa geçmeleri sonucunda Bizans bölgelerinde Türk varlığı kendini göstermiştir. Hristiyanların eline geçen bir şehirde yaşayan Türkler evlerini terk etmeyi reddediyorlar ve Bizans'ın rıza göstermesi sonucunda şehirde

¹⁷⁴ Balivet, *a.g.m.*, s.285.

¹⁷⁵ Balivet, *a.g.m.*'den naklen: Irène Mélikof, *La geste De Melik Dânişmend: Étude Critique Du Dânişmendnâme*, II, Paris, 1960, s.134.

kalıyorlardı. Bir Bizans kaynağında Gangra (Çankırı)'daki Türkler hakkında şu bilgi verilmektedir:

“... bağımsızlıklarını seçmek yerine imparator Ioannes Komnenos’u iyi niyetli bulup gönüllü kulluğu tercih ettiler ve Roma ordusuna değerli insan gücü sağladılar ...”.

Bizans, bazen bu tür yerleşimleri özellikle desteklemekteydi. Buna örnek olarak II. Ioannes Vatatzes, bin Kuman’ın Maiandros (Menderes) bölgesine ve Frigya’ya yerleşmesini teşvik etmesi gösterilebilir; ya da Türkmenlerin imparatorluğa yerleşmelerini için onlara Roma topraklarında “Pronoiai (Tımar)” verilmesi de bir başka örnektir.¹⁷⁶

2.4.3. Türkçe Konuşan Bizanslılar

XII. yüzyılının entellektüellerinden Ioannes Tzetzes’in yazılarından birinde yer alan bilgiye göre, dönemin önemli dilleri hakkında fikir sahibi olunmalıydı. Bu yüzden de Bizans vakanüvisleri anlattıkları konulardaki kavramları açıklayacak kadar Türkçe’ye hâkimdiler. Türk ve Müslüman unvanlardan haberdar olmalarının yanı sıra halife ile sultan kimdir biliyorlardı. Bizanslılar arasında “Pers ya da Ahameniş Satrapı” diye adlandırılan şahıs aslında bir Türk emiridir. “çavuş, ahî, hoca, çelebî dânişmend ve mevlâna” gibi kelimeler de bilinmekte olan diğer terimlerdi. XII. yüzyıldan itibaren Bizans’ın Türkçe bilgisinin daha da sağlam hale geldiğini görmekteyiz. Vakanüvis Georgios Pachymeres anlatısını Türkçe terimlerle süslemiştir.

XI-XII. yüzyıllara gelindiğinde özellikle sınır bölgelerinde çift dillilik görülmekteydi. Niketas tamamen “çift dilli (diglottes)” olan bir Bizanslı’dan bahsetmektedir. Bu kişilerin sayısı zaman ilerledikçe çoğalmıştır; Türkler ile sıkı ilişkilere sahip olan halk, bir kesim saray ve taşra ileri gelenleri hatta imparator Ioannes Kantakuzenos da dahil olmak üzere iyi derecede Türkçe konuşmaktaydılar. Sonraki yüzyıllarda ise Kananos ve Dukas gibi tarihçiler Türkçe’de ne kadar rahat olduklarını göstermek için şöyle cümleler alıntılarını yapmışlardır: “... Dede Sultan eriş! ...”, “... gavur ortağı ...”, “... Allah, Tanrı, Rasul Muhammed ...”.¹⁷⁷

2.4.4. Türk İnançları ve Âdetlerine Hâkim olan Bizanslılar

Türk inanç ve âdetlerine hâkim olan Bizanslılara en iyi örnek verilebilecekler Komnenos imparatorlarıdır. Alexiad’ı kaleme alan prenses Anna Komnena babası I. Alexios’un

¹⁷⁶ Balivet, a.g.m., s.288-295.

¹⁷⁷ Balivet, a.g.m., s.299-301.

Müslümanların zevklerini, tepkilerini ve karakterlerini çok iyi bildiğini eserinde anlatmaktadır.¹⁷⁸ Aynı şekilde II. Ioannes Komnenos da Anadolu'lu göçerlerinin yaşam tarzlarına vakıftı; Manuel Komneneos ise bir bakışta Türkmen aşiretlerini tanıyarak, alışkanlıkları ile komutanlarının isimlerini bilirdi. Manuel Komnenos İslâm dininin hassas olduğu konularda daha duyarlı olmak amacıyla Ortodoksluğa geçecek Müslümanların söylemesi gerekeni Ruhanî Meclis ve Konstantinapolis Patriki ile tartışarak yumuşatmıştır. Bu olayı 1180 yılı Tomos'u¹⁷⁹ şu şekilde anlatmaktadır:

*“... Vaftiz olacak Müslümanların âdetlere göre Hıristiyan dinine girme aşamasında Muhammed'in Tanrı'sına beddua etmeleri gerekmektedir ve bu konu onlara sürekli bir rahatsızlık vermektedir. Adını anarak Tanrı'ya beddua etmekten tedirginlik duymaktadırlar. Bu çekinceler karşısında aziz ve mutasavvıf imparatorumuz onların bu şüphelerine eğilerek, onların Tanrı'ya karşı olan saygılarının tamamen saygınlıktan yoksun olmadığına karar verdi. Ruhlarını tedirgin eden kararsızlığı ve takıldıkları bu engeli ortadan kaldırmak isteyen (...) majesteleri Tanrı'dan ilham alarak Muhammed'in Tanrı'sına karşı söylenen bedduayı dine girmeye hazırlık kitaplarından kaldırmaya karar vermiştir ...”.*¹⁸⁰

2.5. ORTODOKS KİLİSESİ'NİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

İstanbul'un 1453 yılında fethedilmesinden sonra Ortodoks Hıristiyan merkezi Türklerin eline geçmiştir. Fethin sonuçlarından birisi ise Doğu Roma İmparatorluğu'nun tarihe karışması ve onunla beraber Ortodoks Kilisesi'nin de bu durumdan etkilenmesidir. Türk hakimiyetinden bir süre önce Bizans imparatoru Konstantin Paleogos'un isteği üzerine Roma ve İstanbul Kiliseleri'nin birleşmesi birkaç kez denenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Maiyyetinde bir çok Latin'in de bulunduğu Kardinal 1452 yılı Kasım ayında İstanbul'a gelmiştir. Fakat kısa bir süre sonra imparator ve kilise ileri gelenlerinden bazıları dışında keşiş ve papazların bütün bir kısmının ile halkın böyle bir birleşmeye karşı oldukları görülmüştür. Bu karşıtlığın başında Grandük Notaras ile fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed 'nin patrik seçeceği Georgios Skolarios (Gennadios II) bulunmaktadır. Kentte hâkim olan bu karşıt havaya rağmen 2 Aralık 1452 tarihinde Isidor bir ayin düzenleyerek iki kilisenin birleşmesini kabul etmiştir. Ancak diğer

¹⁷⁸ Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1996, s.11.

¹⁷⁹ Bizans resmî fermânlarına verilen ad.

¹⁸⁰ Balivet, *a.g.m.*, s.285-301.

yandan Grandük Notaras: “... İstanbul’un içinde Türk sarığını görmek Latin serpuşunu görmekten daha iyidir ...” diyerek, tutucu Ortodokslar ile aynı düşünceleri paylaşmıştır.¹⁸¹

Fetihten sonra patrik Fatih Sultan Mehmed ’yi ziyarete gelmemiş ve bunun sebebini araştıran sultan, patrikliğin altı aydır boş olduğunu öğrenmiştir. Bunun üzerine patrikliği ortadan kaldırmak yerine iki Kilise’nin de birleşmesini engellemek amacıyla Ortodoks ruhban zümresinden kendi usûllerine göre yeni bir patrik seçmelerini istemiştir. Fatih’in bu emri üzerine meclis toplanarak 12 Aralık 1452 yılında iki Kilise’nin birleşmesini protesto eden Georgios Skolarios’u “Gennadios II” adı ile patrik seçmişlerdir. Yeni patriki saraya çağıran Fatih, onun ruhanî hâkimiyetini simgelemesi için kendisine patriklik asâsı ile tâcını vermiş ve Bizans dönemindeki gibi patriklik seçim töreninin aynı şekilde yapılmasını emretmiştir. Tüm bunların yanında sultan devletin hukuk kuralları dahilinde dinî ve medenî haklar tanıyan bir fermânı da patrike vermiştir. Fermâna göre patrik ve diğer din büyükleri muhterem sayılarak her türlü vergi ve saldırıdan muaf tutulmuşlardır.¹⁸²

*“... kimse Patrik’e tahakküm itmesun, kim olursa olsun hiçbir kimse kendüsüne ilişmesün, kendisi ve maiyetinde bulunan papaslar her dürlü umûmî hizmetlerden müebbeden muaf olsun, kiliseleri, cami’e tevvil edilmeyecektir, izdivaç ve defîn işleri, sair adat işleri Rum kilise ve adetlerine göre eskisi gibi yapılacaktır ...”.*¹⁸³

Fermân tahta çıkan her yeni sultan tarafından Patrikin dinî ibadete ait hizmetlerini yerine getireceği şartı ile yenilenmiştir. Böylece Fatih Sultan Mehmed planladığı gibi iki Kilise’nin birleşmesini önlemekle kalmamış ayrıca Rum Ortodoks Kilisesi’nin, Roma-Katolik Kilisesi’nin hâkimiyetinden kurtularak Bizans döneminde sahip olduğu hakları Osmanlı Devleti bünyesinde de devam ettirmesini sağlamıştır.

Bizans’ın misyonerlikleri sonucu Karadeniz’in kuzeyinden Balkanlar’a inen Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türkleri’nden binlerce kişi Hristiyanlığa geçmiştir. Hristiyanlığa geçerek Bizans hizmetinde askerlik yapmış ve Bizans arazilerinde iskân edilmişlerdir. Bizans hizmetine giren bu Türk boyları dışında Anadolu Türkmén nüfusundan da Bizans’a hizmet etmeye gelen ve bu çerçevede Hristiyanlığı kabul eden binlerce Selçuklu Türk’ünün varlığı tarihçiler tarafından kabul edilen bir gerçektir.¹⁸⁴

¹⁸¹ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.106-107.

¹⁸² M. Süreyya Şahin, “Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi”, *TDV İA*, C.XII, s.344.

¹⁸³ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.108.

¹⁸⁴ Anzerlioğlu, “Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler”, *Karadeniz Araştırmaları*, (Yaz 2004), I/2, Çorum, 2004, s.76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ORTODOKSLUĞU DEVAM ETTİREN TÜRKLER

3.1. GAGAUZLAR

Bugün Hristiyan Türkler denildiğinde genellikle akla ilk gelen Gagauzlardır. İlk defa 1817 tarihli Rus nüfus sayımı belgelerinde adları geçmekte olan “Gagavuzlar”, Türkiye’de ve dünyada genellikle “Gagauz” şeklinde kullanılmaktadır. Türkiye’de ise ilk olarak İstoyan Cansızov’un “ ‘Balkan Şib-i Cezâresinde Türkler’ Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası, XVII, İstanbul, r.1328” isimli makalesinde Gagauzlardan bahsedilmiştir. Gagauzlar hakkında önemli bilgiler veren Yaşar Nabi Nayır, “Gaguzlar” adını Türk Gagauzlar olarak kaydetmiştir. Gagauz kelimesinin, Gök kelimesinden gelen Gaga sözüyle Oguz adının birleşmesinden meydana geldiğini ve bunun için de bu Türklere Gök-Oguz denildiğini söylemektedir.¹⁸⁵

Atanas Manof’un Bulgarca “Potekloto Na Gagauzite i Tahnite Obıçay i Mavi (Gagauz Menşei, Âdetleri ve Huyları, Varna, 1938)” isminde yazdığı ve Romenceye çevrilen önemli eseri, Türker Acaroğlu tarafından “Gagauzlar, Hristiyan Türkler, Ankara 1939”¹⁸⁶ adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Bu eser ile Türkiye’de Gagauzların tanınması sağlanmıştır.

Romanya başkenti Bükreş’e 1931 yılında elçi olarak atanan Hamdullah Suphi Tanrıöver Gagauz Türkleri ile ilgilenmiştir. Tanrıöver, bazı Gagauz gençlerinin Türkiye’ye gelmelerini sağlamıştır. Aynı zamanda Gagauzlarla ilgili projelerin devlet erkânınca tartışılmasına ön ayak olmuştur. Zahit Boztuna’yı Romanya’daki Türklere ilk okul öğretmenliği yapmak üzere Türkiye’den getirtmiştir. Komrat ve civarındaki halk edebiyatı metinlerini toplamış ve bu metinleri 1937-1938 yıllarında Varlık dergisinde yayımlamıştır. Petri Zevrak isimli BesArapya Gagauzu da “Gagauzlar Arasında Kullanılan Halk İlaçları” isimli makalesini 1939 yılında İstanbul’da kaleme almıştır. Cumhuriyet döneminin ilk büyük ansiklopedi çalışması olan Türk Ansiklopedisi içerisinde hem “Gagauz Türkçesi” hem de “Gagauzlar” maddeleri yer almaktadır. Bu iki maddeyi kaleme alan Hasan Eren bu topluluğun adını “Gagauz” olarak kaydetmiştir.¹⁸⁷

Sovyetler Birliği’nin dağılmaya başlamasından sonra diğer Türk toplulukları gibi Gagauzlar da Türkiye’nin gündemine hızlı bir giriş yapmıştır; Hristiyan olmalarına rağmen Türkçe konuşan bu insanlar Türkiye’de iş/çalışma imkânı da bulmuşlardır. Araştırmacılar

¹⁸⁵ Yaşar Nabi Nayır, *Balkanlar ve Türklük*, Ankara, 1936, s.89.

¹⁸⁶ Atanas Manof, *Gagauzlar, (Hristiyan Türkler)*, Çev. Türker Acaroğlu, Varlık neşriyatı, Ulusal matbaa, 128 s., Ankara, 1939, aynı eserin tekrar baskısı: Atanas Manof, *Gagauzlar, (Hristiyan Türkler)*, Çev. Türker Acaroğlu, TTK. Yay., XIV, 244 s., Ankara, 2001.

¹⁸⁷ Hasan Eren, “Gagauz Türkçesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XVI, s.109.

yaptıkları çalışmalarla Gagauzların menşesine dair çeşitli görüşler ortaya koymuştur; Gagauzların Türk, Yunan veya Bulgar olduğuna dair tartışmalar yapılmaktadır.

Farklı tarihçiler tarafından Bulgar asıllı oldukları görüşü uzun süre savunulmuştur. İvanov, Zanetov, Zaşuk ve Titorov gibi Bulgar tarihçiler Gagauzların dillerini kaybetmiş Bulgar olduklarını ancak dinlerini koruduklarını savunmuşlardır. Mutaftciyev'e ise Bulgarların, Osmanlı'nın baskısı ve zulmü ile dillerini değiştirmeye mecbur kaldıklarını belirtmiştir.¹⁸⁸ Marinov da Bulgaristan'da bulunan Müslüman Türkler ile Gagauzların Türk olmadıklarını, Osmanlı'nın fethettiği Kuzey Bulgaristan'daki eski Bulgar nüfusunun bir bölümünü ortadan kaldırdığını, bir bölümünü sürgüne tabi tuttuğunu ve geri kalanları da Türkleştirdiğini söylemektedir.¹⁸⁹

Yunan araştırmacılar Amantos ve Lissos'a göre ise Gagauzlar Rum asıllıdır. Fakat bir diğer araştırmacı St Georgescu'ya iddiasına göre Gagauzlar Karamanlıdır. Yani Gagauzlar Anadolu'nun Karaman bölgesinden gelerek Grek (Rum) dillerini unutmuşlardır. St Georgescu bu iddiasını desteklesin diye 1556-1578 yılları arasında İstanbul'da yaşamış olan Stefan Gerlatti'nin yazdığı, "... Gagauzlar Grek-Rumdurlar, Grek dilini unutarak Türkçeyi kabul etmişlerdir ..." meâlindeki incelemesini dayanak olarak sunmuştur. Bu tezlerini desteklemek için Yunanlılar, filolojik açıdan yaklaşmayı da denemişlerdir. Bu bağlamda Gagauzların adını "Gagavüs" olarak telâffuz etmişlerdir. Yaptıkları açıklamaya göre "Gaga" bir Arnavut soyu adıdır ve Yunanlılar ile Arnavutlar yakın akrabadırlar. "vüs" ise Yunanca "inek" anlamına gelmektedir. Yani Yunanlıların iddiasına göre "Gagauz" isminden bu topluluğun tarımla uğraştıkları anlaşılırken ayrıca Arnavutlar ile akraba oldukları görülmektedir.¹⁹⁰

Türk asıllı oldukları görüşüne gelince G. Balascefi'nin Seyyid Lokman Oguznâmesi'ne dayanarak bu görüşü ilk defa 1930'da ortaya atılmıştır.¹⁹¹ Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknâme'sini esas alan Paul Wittek'in geliştirdiği fikir ise Gagauzların Selçuklu Sultanı II. İzzeddîn Keykâvus'nin soyundan gelmeleri ve adlarının da Keykâvus'dan almalarıdır.¹⁹² Bir grup tarihçi de Gagauzları, Karadenizin kuzeyinden Balkanlar'a yerleşen Kuman, Peçenek ve Oguzların torunları olarak kabul etmektedirler.¹⁹³

¹⁸⁸ Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Gagauzlar*, İstanbul, 1998, s.22.

¹⁸⁹ Mustafa Argunşah, "Gagauzların Tarihi", *Türkler*, II, s.228.

¹⁹⁰ Güngör-Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.30-39.

¹⁹¹ Kemal Karpat, "Gagauzlar", *TDV İA*, C.XII, s.289.

¹⁹² Argunşah, *a.g.m.*, s.232; Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık, Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanı Öncüsü (XIII.Yüzyıl)*, Ankara 2002, s.12.

¹⁹³ Argunşah, *a.g.m.*, s.233.

Bir başka iddiaya göre ise 650 yılında Hazarlar ile müttefik olan ve Karadenizin batısına geçen Oguz toplulukları Gagauzların atalarıdır.¹⁹⁴ Oguzlar, bu bölgede Bizans kaynaklarında “Uz”, Rus kaynaklarında da “Torki”¹⁹⁵ veyahut “Torklar” şeklinde anılmışlardır.¹⁹⁶

Bir Gagauz olarak kendi tarihini yazan ilk yazar olan Gagauz Başpapaz Mihail Çakır, eserinde Rum, Bulgar, Anadolu Selçukluları veya Kumanlarla ilgilerinin olmadığını söylemektedir. Mihail Çakır’a göre Gagauzlar, eski Oguz Türkleri’nin soyundan gelmektedir.¹⁹⁷ Bununla birlikte Karadenizin kuzeyinden Balkanlar’a geçen bir diğer Türk boyu da Peçeneklerdir. Peçeneklerin Bizans ve Rus kaynaklarında adları çok sık geçmektedir. Yayık ve İdil boyarında Hazarlar ve Uzlarla birlikte yaşayan ve ticaret bölgesini tehdit eden Peçeneklerin bu bölgeden uzaklaştırıldığı Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogennetos’un verdiği bilgilerde yer almaktadır. Ayrıca Peçenekler Macar ülkesini ele geçirmişlerdir. Kumanlar 1030 yılında, İdil boylarına gelerek Uzları buradan çıkartmış, Uzlar da Peçeneklerin üstüne yürüyerek Dnyepir nehrinin sol sahilini ele geçirmişlerdir. Aşağı Tuna boyunda sıkışan Peçenekler, Balkanlar’a ve Bizans’a yönelik hücumlarını arttırmışlardır.

1040 yılına gelindiğinde siyasî sebeplerden ötürü iki ayrı Peçenek topluluğu ortaya çıkmıştır. Bizans’ın da desteğini alan Kegen’in başında bulunduğu Peçenekler, diğer topluluktaki Turak’ın kuvvetlerini yenerek O’nu ve yüz kırk Peçenek komutanını İstanbul’a getirmişlerdir. Bu Peçenekler Hristiyanlaştırıldıktan sonra çiftçilik yapmaları için Sofya ve Niş taraflarına iskân ettirilmiştir.¹⁹⁸

Kumanlar, Balkanlar ve Orta Avrupa coğrafyasında önemli sayılan Türk boylarından bir diğeridir. Kumanlar, saç renklerinden dolayı farklı dillerde “açık sarı” anlamına gelen kelimelerle betimlenmişlerdir. Muhtemelen bir kişi adı olan Kuman kelimesi daha sonradan urug adı haline gelmiştir. Kaşgarlı Mahmûd ve Ebu’l-Gazî Bahadır Han’ın da bu kelimeye aynı anlamları verdikleri görülmektedir. Bir kavim adı olarak Kıpçak kelimesini “boş ve ağaçsız yerde oturanlar”, yani “bozkır halkı” anlamına geldiği düşünülmektedir. Bugünkü Romanya bile belli bir dönem boyunca “Kumenia” ismiyle anılmıştır. Çünkü Romanya’daki siyasî ve idarî yapılanmanın ilk mimarları Kumanlar kabul edilmektedirler. Gagauzların eski toprakları olan BesArapy’a’nın adı bir Kuman komutanı olan Tok-Tamer oğlu “Basar Apa”nın adından

¹⁹⁴ Güngör–Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.40.

¹⁹⁵ Argunşah, *a.g.m.*, s.236.

¹⁹⁶ Manof, *a.g.e.*, 2012, s.8.

¹⁹⁷ Argunşah, *a.g.m.*, s.239.

¹⁹⁸ Güngör–Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.44.

gelmektedir. Bu şekildeki etkilerin Macaristan, Bulgaristan, Makedonya gibi ülkelerin kültürlerinde geniş yer tuttuğu görülmektedir.¹⁹⁹ Gagauzların Peçenek, Oguz ve Kumanlarla Anadolu Selçukluları'nın Balkanlar'da oluşturduğu bir Hristiyan Türk karışımından geldikleri görüşü kabul edilmektedir. Ayrıca verilerden anlaşıldığı üzere hâkim olan unsur Oguz grubudur.²⁰⁰

3.1.1. Gagauzlar'ın Adı ve Menşei'ne Dair Görüşler

Radloff, "Gagauz" adını, "Aguz" veya "Oguz/Uz" ile "Ga" veya "Gaga" kelimelerinden meydana geldiğini ve Uzlardan bir kabile anlamına gelen bir kelime olduğunu açıklamıştır. Bu buna benzer bir görüşü A. Moşkov da savunmuştur. Gagauz kelimesinin Sanskritçe nesil anlamında bir kelimedenden geldiğini, Uzların halefleri manasında açıklayan Dimitrov'un değerlendirmesi ile Mladenov'un "Gök-Uz" açıklamalarını ele alan Bulgaristan Gagauzu Atanas Manof; "Ga" veya "Gaga" kelimesinin Oguz/Uz boylarından birine ait bir oymak ismi olduğunu kabul etmemektedir.

Manof'a göre bu kelime bir unvandır. Karakalpakların Hristiyan oldukları dönemin başlarında Rus steplerinde sınırlarda bekledikleri için Karakalpaklar tarafından sınır bekçisi unvanı olan "Kalauz" ismi Gagauzlar'a verilmiştir. Daha sonra Oguzlar ve diğer Türklerden Hristiyan olanlar da bu isimle anılmışlardır.

Manof gibi Mihail Çakır da Gagauz ismi ile ilgili pek çok farklı görüşü ele alıp değerlendirmiştir. Gagauz adının Oguz adından geldiğini kabul edenler arasında Müstecib Ülküsal ve Abdullah Abbasoğlu da bulunmaktadır. Gagauz Türkleri'nin önde gelenlerinden Dionas Tanasoğlu, "Gagoguz/Gagouz" adının Gag kısmının eski Oguzlar'da "hak, asıl, öz" anlamlarına geldiğini ve "iki ayrı kelimenin birleşmesiyle" meydana geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu kelimeyi "Asıl Oguz" şeklinde açıklamaktadır. Abdülmecid Doğru ise Gagauz adını "Hak Oguz" şeklinde açıklamaktadır. Burada kelimenin, Hristiyanlığa giren Oguz gruplarının kendilerini Müslüman Oguzlar'dan ayırmak amacıyla ortaya çıktığı dile getirmiştir.²⁰¹

Gagauz kelimesinin menşei ile ilgili bir başka görüş ise II. İzzeddîn Keykâvus 'den gelmesidir. Bu görüşü Halil İnalıcık²⁰² ve Kemal Karpat da paylaşmaktadır.²⁰³ Yaşar Nabi Nayır,

¹⁹⁹ Ocak, *a.g.e.*, s.28.

²⁰⁰ Argunşah, *a.g.m.*, s.240.

²⁰¹ Manof, *a.g.e.*, 20012, s.19.

²⁰² Güngör-Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.51.

²⁰³ Karpat, *a.g.m.*, s.289.

Ahmet Cebeci gibi araştırmacılar ise “Gök-Oguz” tezini ileri sürerek Gagauz sözcüğünün buradan geldiği söylemektedirler.²⁰⁴

3.1.2. Gagauzlar’ın Tarihi

Bizans misyonerlik hareketleri sonucunda Hristiyan olan Gagauz Türkleri XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmişlerdi. XIX. yüzyılda Balkanlar’da başlamış olan bağımsızlık hareketleri boyunca Bulgarların baskısına maruz kalan Gaguzlar, Tuna ırmağı üzerinden Rusya’ya göç etmişlerdir. Göç eden Gagauzlar, Ruslar tarafından az da olsa Tuna ve BasArapy bölgelerine yerleşmişlerdir. Moldova’da yaşayan Gagauzların bir bölümü Türk-Rus savaşları sırasında Bulgaristan’dan Moldova’ya gitmişlerdir. 1906 yılında “on beş gün” süren bağımsızlık dönemlerinin ardından Gagauzlar sırasıyla Rus, Romen ve Sovyet hâkimiyetine girmişlerdir.²⁰⁵

Hunların IV. yüzyılda Avrupa içlerine kadar gelmeleri başlangıç kabul edilen Gagauz Türkleri’nin tarihi Karadeniz’in kuzeyinden Bulgar, Hazar, Peçenek Kuman ve Uz akınlarıyla devam etmiştir. Anadolu’nun kapılarını Selçuklu Türkleri ve onları takib eden Osmanlı Türkleri’nin Balkanlar’a girmesiyle tarihleri çeşitlenmiştir. Gaguzlar, XX. yüzyılın başlarında Balkanlar ve orta Avrupa’daki Türk varlığının büyük ölçüde çekilmesi sonucu yeni bir döneme girmişlerdir.

Geniş doğu Avrupa coğrafyasında hâkim olan dinin Hristiyanlık olması sonucunda burada bulunan bazı Türk grupları arasında da Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Özellikle kuzey-doğu Bulgaristanla Balkanların çeşitli bölgelerine X-XIII. yüzyıllar arasında kuzey yolu ile kalabalık Türk göçleri meydana gelmiş ve bu Türklerin büyük bir kısmı Slavlaşarak Türklüklerini kaybetmişlerdir. Fakat bir kısım Türk ise Hristiyanlaşmalarına rağmen dilleri sayesinde millî kimliklerini koruyabilmişlerdir. Millî kimliklerini korumalarından ötürü birçok araştırmacı Gagauzları Oguz, Peçenek ve Kuman-Kıpçak Türkleri’nin meydana getirdiği “Oguz ağırlıklı” olarak görmektedirler.

Bu hususta Karadenizin kuzeyinden bu coğrafyaya göç ederek yerleşen Türkler üzerinde durmak gerekmektedir. Oguz-Hazar ittifakı, Hazarların doğu ticaret yollarının emniyetinin tehlikeye düşmesi üzerine kurulmuştur. Bu ittifak karşısında Peçenekler, 860-880 yıllarında Don-Kuban bölgesine geçmişlerdir. Peçenekleri ise sırasıyla Oguzlar ve Kıpçaklar takib etmiştir.

²⁰⁴ Argunşah, *a.g.m.*, s.242.

²⁰⁵ Anzerlioğlu, “Geçmişten ...”, s.76-77.

Peçenekler, Karadenizin kuzeyine gelerek Don nehrinden Tuna'ya kadar uzanan bozkırları işgal etmişler ve Kiev Rusyası ile komşu olmuşlardır. 948 yılında ise Kiev'i kuşatarak Knez Svyatoslav'ı öldürmüşlerdir.²⁰⁶

Peçeneklerin bölgede iskân edilmeleri ve Ruslarla olan düşmanlıkları sonucunda Rusların Karadeniz'e inmeleri engellenmiştir. Ruslarla düşman olmalarından dolayı Peçenekler ile Bizans arasında bir dostluk başlamıştır. Diğer yandan Oguzlar Peçeneklerin doğu cephesine yaptıkları hücumlarını arttırmışlardı; Oguz baskısıyla karşı karşıya kalan Peçenekler, XI. yüzyılın ilk yarısında BesArapya'ya inmişlerdir.²⁰⁷ Bir taraftan Rusların diğer taraftan da Oguzların baskısı sonucunda Peçenek Başkanları arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Belçeroğlu Kegen 1048 yılında, yirmi bin Peçenek ile diğer Kagan Turak'a karşı ayaklanmıştır. Bizans İmparatoru'na sığınan Kegen beraberindekiler ile Hristiyanlığı kabul etmiştir.

Kegen'e arazi ve Tuna boyundan üç kale veren Monomach ayrıca Kegen'in vaftiz babalığını da yapmıştır.²⁰⁸ Kagan Turak, rakibi Kegen'in kendisine geri verilmesini talep etse de bu istediği Bizans İmparatoru tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Turak, kendisine bağlı olan kuvvetlerle Tuna'yı geçerek Bizans topraklarını yağmalamaya başlamıştır. O sırada çıkan salgın hastalık ve Kegen'in bu durumda doğru hamle yapması sonucu Turak'ın kuvvetleri yenilmişlerdir. Turak ve yüz kırk Peçenek büyüğü esir alınarak Konstantinapolis'e getirilmişler ve Hristiyan yapılmışlardır. Esir Peçeneklerin bir bölümü Sofya ve Niş arasında bulunan ovalıklara diğer bir kısmı ise kuzey Makedonya'nın farklı bölgelerine yerleştirilmişlerdir.²⁰⁹

Sofya ve Niş arasında bulunan Peçenekler birkaç kere Bizans'a karşı başarısız ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır; 29 Nisan 1091 tarihinde gerçekleşen Lebunium Savaşı'nda yenilen Peçenekler artık askerî güç sayılmamaktadırlar. Bu savaş sonrası Konstantiniyye halkı durumu “... Skitler Mayıs'ı göremeden bir gün evvel mahvoldular ...” diye fade etmişlerdir.²¹⁰ Yenilgiye uğrayan Peçeneklerden kalanlar ise Balkanlar'n çeşitli bölgelerine dağılmışlardır.²¹¹

Bizans kaynaklarında “Uz” ve Rus kaynaklarının “Torki” olarak geçen Oguzlar, Peçenekleri 860-870 yıllarında Volga nehrinin ötesine atmış, bölgeyi işgal etmiş ve sonrasında batıya gelmişlerdir. Kıpçak baskısı sebebiyle ileri hareketlerine devam etmek zorunda kalan Oguzlar, Rusları rahatsız etmeye başlamışlardır. Rus Knezleri'nin ortak hareket etmeleri ile 1060

²⁰⁶ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 5-97.

²⁰⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 201741, s.162.; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda ...*, Ankara, 1972, s.63.

²⁰⁸ Kurat, *Peçenek ...*, s.130-133.

²⁰⁹ Kurat, *a.g.e.*, s.135.

²¹⁰ Kurat, *a.g.e.*, s.224.

²¹¹ Kurat, *a.g.e.*, s.228; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki ...*, s.64.

yılında daha da batıya yönelerek Tuna istikametine doğru ilerlemişlerdir. 1064 yılına gelindiğinde Oguzlar Tuna'yı geçmişlerdi. Konu ile ilgili olarak Yunan tarihçisi Paparigopula'dan aldığı bilgiyi Manof şu şekilde vermektedir:

“... 1065 senesinde, Tuna'nın kuzey yörelerinde Uzlar ya da Oguzlar adını taşıyan başka bir Türk ulusu ortaya çıkmıştır. Bu barbarlar Sikilitsi'ye göre altı yüz bin, Zanora'ya göre altmış bin kişiden oluşup sayısız, her türlü kayıklarla Tuna ırmakını geçmiş ve orada bulunan, kendilerini geçirtmemek isteyen Bulgar ve Yunanlılardan oluşan ordu güçlerini dağıtarak bütün boş Bulgar bölgelerine dağılmışlardır. Bunların bir bölümü Selanik ve Ellada'ya dek ilerleyerek yolları üstüne gelen her şeyi yağmalamışlar, dönüşte kışın şiddetinden yağma ettikleri şeyleri fırlatarak, acınacak bir duruma düşmüşlerdir. Ama daha büyük bir bölümü oluşturan ötekiler Bulgaristan'daki egemenliklerini korumuşlar, oradan Trakya ve Makedonya'yı yağma etmişlerdir. İmparator kendilerine armağanlar vererek bunlara karşı yürümek zorunda kalmıştır. Ancak, o sıralarda ordu pek yoksulmuş. O denli ki, ondan altmış yıl öncesine kadar İstanbul'dan çeşitli düşmanlara karşı sürekli harekete geçen kalabalık bir orduya karşılık, Konstantin Duka bu sefer Uzlar'a karşı ancak yüz elli kişiyle çıkabilmiş. Ama, talihin bir lûtfu olmak üzere henüz sefere çıkan, Hiroyakhi (Selanik yakınında) mevkiye doğru yaklaşan bu küçük ordu, müthiş düşmanın açlıktan ve veba hastalığından yok olduğunu, Peçeneklerle Bulgarların saldırısına uğradığını haber almıştır ...”.²¹²

Bu saldırıdan kurtulan Oguzların bir bölümü Bizans idaresi altına girmeyi kabul ederek Bizans'ın belli bölgelerine ve özellikle de Makedonya'ya yerleştirilmişlerdir. Böylece daha fazla sayıda Uz Bizans ordusuna almıştır.²¹³

Bizans İmparatorluğu bu Türklerden “Türkopol” adını verdiği askerî bölümler oluşturarak bunları kendi savunması için kullanmıştır. Buna örnek olarak en çok bilinen olay ise 1071 yılında Malazgirt Savaşı sırasında Selçuklular'a karşı savaşmak üzere Bizans ordusunda bulunan Türk askerleridir. Bir bölüm Oguz geriye dönerek Rusya'ya sığınarak onların sınır muhafızlığını yapmıştır. Sınır muhafızlığı görevi yapan bu Oguzlar Ruslar tarafından Hristiyanlaştırılmıştır. Ancak Ruslarla Kıpçaklardan meydana gelen ordunun 1223 yılında Moğollar tarafından imhâ edilmesiyle Oguzlar kitleler halinde göç etmek zorunda kalmışlardır. İkinci kere Tuna'yı geçen Oguzlar Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Bütün bu veriler Balkan tarihi üzerinde Oguz hareketlerinin bazı izler bıraktığını göstermektedir.²¹⁴

Oguzları Tuna'nın ötesine atan Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara (Deşt-i Kıpçak) hâkim olmuşlardır. Kalka nehri boyunda 31 Mayıs 1233 tarihinde yaptıkları savaşta

²¹² Manof, a.g.e., 2001, s.7.

²¹³ Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki ..., s.67.

²¹⁴ László Rásonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s.88.

Moğollar Kıpçakları ağır bir yenilgiye uğratmıştır.²¹⁵ 1237-1238 arasında Moğollar Rusya'nın büyük bir bölümünü hâkimiyetleri altına alarak 1239'da ikinci defa Kıpçaklarla savaşmışlardır. Bu savaş sonucunda Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetleri son bulmuştur. Büyük bir kısım Kıpçak Macaristan'a sığınarak burada Hristiyanlığı kabul etmişlerdir; diğer bir kısmı ise Balkanlar'da çeşitli bölgelere dağılmışlardır.²¹⁶

Bizans, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddîn Keykâvus ile birlikte gelen Türkleri daha önce Karadeniz'den gelen Peçenek, Oğuz ve Kıpçakların olduğu Balkanlar'a yerleştirilmiştir.

²¹⁵ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki ...*, s.92.

²¹⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.176.

Sultan Keykavûs Moğol baskısı yılının kışında kadırgalara binerek İmparatoru VIII. Mihail Paleolog'e beraber imparatora gider ve olayların Selçuknâme'sinde şöyle geçmektedir: Ve halkın hoşnutsuzluğu üzerine 1261 Konstantinapolis'e gelmiş ve Bizans sığınmışdı; Keykâvus Ali Bahadır'ı ile bundan sonraki kısmı Yazıcızâde Ali'in "... Biz Türk taifesiyiz. Daima şehirde duramayız, dışarıda bize yer ve yurt olsa, Anadolu'dan bize bağlı Türk evlerini getirip orada yaylasak ve kışlasak, dediler. Fasiliyus, Dobruca ilini, ki iyi tendürüst, suyu ve havası güzel av yerleridir, onlara yurt verdi. Anadolu'daki kendilerine bağlı Türk obalarına el altından haber ettiler. Kışlak bahanesiyle İznik'e inip az zamanda Üsküdar'dan çok Türk evi göçtü. Merhum, mağfur Sarı Saltuk onlarla geçti. Çokluk zaman Dobruca ilinde iki üç pare Müslüman şehri ve otuz kırk bölük Türk obaları var idi. Fasiliyus'un düşmanlarına cevap edip kahrederlerdi. Bizans İmparatoru'nun Türkleri Dobruca'ya yerleştirmesinin asıl sebebi, Tırnova'daki Bulgar Çarı Konstantin Tikh'in emellerine karşı koymak ve Bulgar sınırını emniyet altına almak için Selçuklu Türkleri'nden faydalanmaktır. Selçuklu Türkleri'nin Dobruca bölgesine yerleşmeleri daha önce bu bölgede mevcut olan Türk varlığını da güçlendirmiştir. Ancak çok geçmeden İstanbul'da kalan sultan ve on iki bin taraftarı İmparator Mihail Paleolog'u devirip iktidarı ele geçirmeye çalışmakla suçlanmış, bunu bahane eden imparator Selçuklu Emirleri'nden Ali Bahadır'ı öldürtmüş, İmrahor Uğurlu Beg'in gözlerine mil çektirmiş ve bu arada Sultan II. İzzeddîn Keykâvus 'yi hapsedtirmiş, kız kardeşi olan karısını ve iki oğlunu da İstanbul'da kendi evinde tutmuştur ...".²¹⁷

Dobruca, Peçenek, Oğuz, Kıpçak ve Selçuklu Türkleri tarafından tamamen Türk bölgesi haline getirilmiş ve bu yüzden de devlet kurabilmek için en uygun bölge olmuştur. Bölgeye Altın Orda devleti çok uzakta kalırken Bizans'ta çok zayıflamıştı. İki devletin de bölgeyi kontrol etmesi güçtü. Bunu fark eden ve Hıristiyanlaşmış bir Türk aileden gelen "Balık" bu durumdan faydalanmaya karar vermişti. Balık bölgede bir "Oğuz" yani "Gagauz" Devleti kurmuştur. Balçık (Karvuna) devletin başkenti olurken resmî din de Hıristiyanlık olarak kabul edilmiştir.²¹⁸

Bulgar Çarları ile siyasî ilişkileri olan Balık, Bizans, Tatarlar ve Venedikliler ile ticaret antlaşmaları yapmıştır. İstanbul'da 1346 yılında meydana gelen bir kargaşada Çariçe Anna (Anne De Savoie) Balık'a bir elçi göndererek yardım istemiştir. Bu yardım çağrısının üzerine Balık, kardeşleri Theodor ve Dobrotiç'in kumandasında bin atlıyı çariçeye göndermiştir. Theodor ve Dobrotiç Kantakuzen'den kale ve kasabaları geri almak ve Çariçe Anna'ya vermek için

²¹⁷ Yazıcızâde Ali, *Selçuk-nâme, İndeksli Tıpkıbasım*, Haz. Abdullah Bakır, Ankara, 2014, s.391.

²¹⁸ Kemal Karpat, "Dobruca", *TDV İA*, C.IX, s.482.

savaşmışlardır. Başarılı olmaları üzerine Çariçe Anna Dobrotiç'i Apokoshas'ın kızı ile evlendirerek Rumlar'a general yapmıştır. 1357 senesinde Balık'ın ölmesiyle de yerine kardeşi Dobrotiç geçmiştir. Bizans ile aile bağlarından dolayı "Despot" adı verilen Dobrotiç döneminde devlet iyice güçlenmiştir. Daha önce Gagauz Devleti'nin merkezi Varna iken Emmonia yani günümüzdeki "Emine Burnu" bölgesi ile Misivri yanında yer alan Kozyak kaleleri Dobrotiç'e aitti. Kendi idaresi altında yer alan bölgeleri Bulgar Kilisesi'nden ayırarak İstanbul Patrikliği'ne bağlamıştır. Ayrıca Karadeniz'de kolonileri bulunan Cenevizliler ile de çok çarpışmıştır.²¹⁹

Önceleri "İskit Yurt'u" olarak anılan bu bölge Dobrotiç'in hâkimiyetinden sonra "Dobrotiç Yurt'u" diye anılmaya başlanmıştır. Türkçe'ye de "Dobruca" olarak geçmiştir.²²⁰ Dobrotiç'in ölümünden sonra yerine 1386 yılında Yanko (İvanko) geçmiştir. Yanko'nun annesi bir Rum idi ve kendi adına paralar bastırarak çeşitli devletlerle antlaşmalar yapmıştır.²²¹ Devletin "kırmızı zemin üzerine resmedilmiş beyaz bir horoz resmi" olan bir bayrağı da bulunmaktaydı. Yıldırım Bayezid'in yapmış olduğu akınlar neticesinde 1389 yılında bu siyasî yapı Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Dinî açıdan İstanbul Patrikhânesi'ne bağlı olan bağımsız bir ekzarhlık şeklinde bulunan devletin halkının bir kısmı Müslüman olsa da diğer kısmı Hristiyan olarak kalmıştır.²²²

İstanbul'un fethinden önce Dobruca bölgesinde bulunan Gagauzlar Bizans kilisesinin etkisi ile Ortodoks olmuşlardı. Rumlar tarafından oluşturulan Bizans kiliselerinin papaz sınıfı bu bölgeyi Hellenistik bir karaktere büründürmeye çalışıyorlardı. Konstantinapolis Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildikten sonra, sultan milliyetlerine bakmadan bütün Ortodoksların başını Fener Rum Patrikhânesi yapmıştır. Böylece patrike dinî yetkilerle beraber bazı idarî yetkiler de vermiştir. Bunlar dahilinde kendi millî kiliselerini kuramayan Gagauzlar alfabelerinin olmaması ve ana dillerinde yazılmış kitaplar bulunmaması gibi sebeplerden Grek alfabesini kullanmışlardır.²²³ Gagauz tarihi için önemli bir kaynak sayılan Osmanlı arşiv belgesi ve defterleri henüz tam olarak incelenmediğinden dönem hakkındaki bilgiler belirsiz

²¹⁹ Manof, *a.g.e.*, 2001, s.25; Karpat, "Dobruca", s. 484; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.177.

²²⁰ Karpat, "Dobruca", s.485.

²²¹ İbrahim Kafesoğlu, "Türkler", *TDV İA*, C.XII/2, s.209.

²²² Manof, *a.g.e.*, 20012, s.27.

²²³ Güngör-Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.55.

kalmaya devam etmektedir. Osmanlı kaynaklarında Gagauzlar gayr-ı müslim nüfus içerisinde kabul edildiği için isim olarak ayırmak güçleşmektedir. Yani kaynaklarda isimleri ayrıca kaydedilmediğinden Gagauzlar hakkındaki çalışmalar zorlaştırmaktadır. Bu kaynaklara bakıldığında Slav ön adları ile beraber Türkçe soyadlar kullanan Gagauzlar görülmektedir. Yine de bu dönemlerle ilgili çalışmalar sınırlıdır.

Ankara “Kuyûd-ı Kadîme Arşivi”nde bulunan Silistre Sancakı’na ait 561 Numaralı Vakıf Defteri ile 83 ve 86 Numaralı Mufassal Defterleri’nde Gagauzlarla ilgili bilgi ve belgelere rastlanmıştır. Örneğin 83 numaralı Silistre Mufassalı’ndan edinilen bilgiye göre, 1597-98 yılında Silistre’nin Dobruca yöresinde bulunan merkeze bağlı Durbalı ve Sarı Mahmud köylerinde Gagauz aileler ile Müslüman Türkler karışık olarak yaşamaktadır; belgelerde yer alan bilgiler içerisinde Dobruca’daki bazı şehir, köy ve kasabalarda Müslüman Türkler ile Hristiyan Gagauzlar ve diğer ecnebî milletlerin birlikte yaşadıkları ancak ayrı mahallelerde oturdukları görülmektedir. XIV. yüzyılda kurulan Gagauz Devleti’nin başkenti olan Balçık’ta adı geçen arşiv kayıtlarına göre bazı bilgiler tesbit edilmektedir:

“... Varna kazasının Sulucadere-Yeniceköy’de 162, Pazarcık’ta 14, Hergele Geçidi köyünde 65, Yörük Kulfal’da 42, Seydi Hoca’da 3, Üçorman’da 2, Aypınarı’nda 13, Göynükpınarı’nda 23, Çavuşköy’de 44 ve Kapaklı köyünde 34 hane Gagauz ...”.²²⁴

Varna Şehri 561 Numaralı Vakıf Defteri’ne göre bu Gagauzlar vergilerini Sultan Selîm ve Pîrî Mehmed Paşa Vakıfları’na vermekteydiler: “... Varna merkezinde 9 Gagauz mahallesi (582 hâne), 2 Rum mahallesi (120 hâne), 6 Müslüman Türk mahallesi (410 hâne), 1 Kiptî mahallesi (31 hâne) ...”; belgeden öğrendiğimize göre: “... toplam hâne sayısı 1143, mücerred 680, toplam vergi nüfusu da 1823 ...” tür.²²⁵

²²⁴ Ahmet Cebeci, “Silistre Sancağı Vakıfları ve H.1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (№561)”, *Vakıflar Dergisi*, S.XX, Ankara, 1988, s.453.

²²⁵ Cebeci, *a.g.e.*, s.

Yapılan araştırmalara göre 1867 yılında İstanbul'a kaçan ve Fransızca *Courrier d'Orient* gazetesini çıkaran Jean Pietri, Osmanlı ülkesinde Gaguzlar'dan ilk bahseden kişidir. Bu yıllarda Pietri Moldova'ya bir gezi gerçekleştirmiş ve keşfettiği Gagauzlar hakkında resimli bir yazıyı gazetesinde yazmıştır. Bu yazı ise Hayâl isimli bir gazete çıkartmakta olan Teodor Kasap'ın ilgisini çekmiş ancak gazetesinde imzasız olarak "Gagauz" isimli bir makale olarak yayınlamıştır.²²⁶

Teodor Kasap'ın biraz da Pietri ile alay ederek kaleme aldığı bu yazıda yazarın Gagauzlar'ı beğenmediğini, onların Türk olmadıklarına İncil üzerine yemin ettiğini, büyük ihtimalle Cenevizlilerden kaldıklarını anlattığını yazmıştır. Ayrıca Kasap Gagauzlar'ı Pietri'nin uydurduğuna inanmaktadır. Karadeniz'in kıyısında yaşayan "Asıl Gagauzlar" veya "Deniz Gagauzları" ismindeki Gagauzlar, Rumların etkisi altında kalarak Rum papazları tarafından temsil edilmişlerdir. İstanbul Patriki'ne 1867 yılında verilen bir raporda "Türkçe konuşan Elenler" adı verilen Gagauzların Varna Rum Metropolitliği'nden ayrılarak Varna'da yeni kurulan Bulgar Kilisesi cemaatine bağlanmaları ve çocuklarını da Bulgar okullarına gönderdikleri tesbit edilmektedir. Yine de Gagauzların büyük bir kısmı Rum Metropolitliği'ne bağlı kalarak "Karamanlica" adı verilen Grek harfleriyle yazılmış Türkçe'den dinî kitaplarını okumuşlardır.²²⁷

1768-74, 1787-91 ve 1806-12 yıllarında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşları'nda köylüye baskı yapan Türk görevliler ve yerel toprak ağaları yüzünden Balkan Yarımadası'nın değişik bölgelerinde yaşayan Gagauzlar çok güç ekonomik şartlardan dolayı eski yerlerini terk ederek Kuzeydoğu Bulgaristan'a göç etmişlerdir. Müslüman Türk yöneticiler ve Ortodoks Bulgar Kilisesi dinî düşmanlık ve ekonomik sebeplerden dolayı bir grup Gagauz ailesini bu bölgeden alarak Bucak'a yerleşmeye zorlamıştır.²²⁸

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın (21 Haziran 1774) bu göçler esnasındaki rolünü de unutmamak gerekmektedir. Çünkü bu antlaşmanın 7 ve 14. maddelerine bakıldığında Ortodoksların hâmilliğini Ruslar üstlenmişlerdir. Yine bu göçte Vidin Paşası Pazvandoğlu Osman ile Rumeli'de nâm salmış Macar Ali, Kambur İbrahim ve Kara Fevzi gibi eşkiyalar da etkili olmuştur. Bu göç sırasında Moldova Boyarları Gagauzlara iş ve toprak vermiş ve onların Moldova'da yerleşmelerine yardım etmişlerdir.²²⁹ Bükreş Üniversitesi tarih profesörü ve Gagauz

²²⁶ *Hayâl Gazetesi*, S.240, (28 Şubat 1291/12 Mart 1876), s.3.

²²⁷ Manof, *a.g.e.*, 2012, s.28.

²²⁸ Manof, *a.g.e.*, s.

²²⁹ A. Cevat Eren, "Pazvând-oğlu Osman", *TDV İA*, C.IX, s.534.

tarihçi Başpapaz Mihail Çakır'ın torunu Nikolay Çakır ise bu iddiaların büyük bir kısmının doğru olmadığını belirtmektedir:

“... Gagauzların Balkanlar'dan BesArapy'a göçme sebepleri çok kere tartışılmıştır. Bazılarının dedikleri gibi, Gagauzlar Osmanlıların baskıları yüzünden kaçmamışlardır. Bunu Tanasoğlu da söylüyor. Osmanlılar Balkanlar'da Gagauzlara düşmanlık etmediler. Hatta 15-18. asırlarda onlar Gagauzlar'ı Balkanlar'da Rum ve Bulgar asimilasyonundan kurtardılar. Rus çarlığı Gagauzları Balkanlar'dan BesArapy'a çekmek için çok çalıştı. Çünkü Türk Devleti zayıflamıştı, çeteler meydana gelmişti ve devlet bunları engelleyemiyordu. Asıl sebep şudur: Ruslar BesArapy'a'yı Romanya'yı yabancı milletlerle doldurmak istiyordu. Bu bölgede Romanya ve Türkiye'ye karşı bir tampon bölge oluşturmak amacındaydı. Bu yüzden de Bucak bölgesindeki Müslüman Tatarları boşaltarak yerlerine Gagauz ve Bulgar nüfus yerleştirdi. Bütün tarihi belgeler gösteriyor ki, Osmanlılar yönettikleri toplumların kültürüne, diline, dinine karışmadılar. Onlar yalnız vergi aldılar. Bu yüzden de Avrupa topraklarındaki Rumlar, Bulgarlar, Sırbalar, Moldovanlar, Macarlar, Arnavutlar yok olmadılar, hatta kendi millî kültürlerini, dillerini geliştirdiler ve bu yüzden de bağımsızlık için savaştılar. Tarih gösteriyor ki, diğer imparatorluklar, buna SSCB de dahil, asimilasyon politikalarını çok daha ileri seviyelere taşımışlardır. Tanasoğlu'nun gösterdiği gibi, Balkanlar'daki İslâm kültürü Gagauz kültürüne zarar vermedi, hatta onu canlandırdı, faydalı oldu, çünkü aynı Oguz kültüründen geliyorlardı ... ”²³⁰

²³⁰ Mihail R. Guboğlu, “Prof. Proteieren (Baş-Papaz) Mihail Ceakır (Mihail Çakır) (1861-1938)'in Ölümünün 50. Yılı Münasebetiyle”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Haziran 1989), S.60, İstanbul, 1989, s.59.

1770 yılında Bulgaristan'dan göç eden Gagauzlar Moldova'da ilk kez biri “Çadır” diğeri de “Orak” adlı iki köy kurmuşlardır. 1784 yılına kadar bu köylerin dışında Moldova içerisinde ve Dobruca'da dağınık olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Tatarlar'ın 1807 yılında Bucak'tan çıkarılması ve Rusların teşviki ile her “Çorbacı”ya²³¹ elli “Desyatın”²³² toprak verilmiştir. Böylece Gagauzlar Bucak'a yerleşmişlerdir. XIX. yüzyıla ait resmî belgelerde bulundukları bölgenin nüfusuna göre Bulgar, Moldovan, Sırb ve Yunan olarak kaydedilmişlerdir. Üzerlerindeki Rus etkisi 1812 yılında yapılan Bükreş Antlaşması ile daha çok artmıştır. Eski köylerinden Bucak'a gelen Çadırlı Gagauzlar 1818 yılında Çadır'ı, Oraklı Gagauzlar da Avdarma köylerini kurmuşlardır.²³³

29 Aralık 1819'da Baserabya Hâkim Senâtı'nın özel kararı ile göçmenlerin yaşadıkları köyler dört arazi dairesine bölünür: Prut, Kagul, İzmayıl ve Bucak. Bu bölgelere kolonist hukuku verilerek kendi mahkemeleri, vergi sistemleri kurulur. Bu dönemde Gagauzlar toprağı ekip biçmek ve hayvancılıkla ilgilenmekteydiler.²³⁴ Bükreş Antlaşması'na kadar bir dağınıklık yaşayan ancak bu antlaşma ile Rusya'ya geçmiş olan bu bölgede Rusların göçmenlere toprak vermesiyle iskân hareketleri hızlanmıştır.

XX. yüzyılın başlarında Ruslar hem ekonomik hem de ırkçı politikalarla halkları ezerek yok ediyorlardı. 1905-1907 yıllarında “Burjuva-Demokratik Hareketi” havası Komrat'a da etki etti. 1906 yılı başında başta Komrat olmak üzere Çarlık'a karşı “Atmaca Pavlioğlu Andrei Galatan” önderliğinde ayaklanan Gagauzlar mitingler ve gösteriler yapmışlardır. Gagauzlar, zengin toprak sahiplerinin topraklarının kendilerine paylaştırılmasını istemişlerdir. Silâhlı olan Gagauz birlikleri Rus askerlerini ve görevlilerini etkisiz hale getirmiş ve 6 Ocak 1906 tarihinde Komrat'ta “Gagauz Devleti”ni kurmuşlardır. Bu kurulan yeni devletin kararı ile vergiler lağvedilmiş, topraklar alınarak köylüler arasında bölüştürülmüştür. Ancak diğer bölgelerden destek gelmediğinden ve bu devletin tanınması için bazı girişimlerde bulunulsa da on gün geçmeden Rus orduları bu “Devlet”i ortadan kaldırmıştır. Yüze yakın köylü ve liderleri hapsedilerek mahkemeye verilmiştir.²³⁵ Uzun yıllar geçmesine rağmen Gagauzlar kısa ömürlü devletlerini ve bu devletin kurucuları olan Atmaca Pavli'nin oğlu Andrei Galatan, G. Georgiev,

²³¹ Çorbacı: “... 1) Bir köyde misafir ağırlayan, yaşlı, itibarlı, sözü geçer ve varlıklı kimse, muhtar, kocabaş, aksakal; 2) Taşrada Hristiyanların ileri geleni, magaza ve dükkân sahibi ...” (bkz. Şemseddin Sami, *Temel Türkçe Sözlük, Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî*, I, İstanbul, 1985, s.223); “... ‘Çorbacı’ tabiri pek yakın zamana kadar zengin, tüccar Hristiyanlar hakkında da kullanılırdı ...” (bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983, s.380).

²³² Desatina (Desiatin): “... Eski Rusya'da 1,09 hektara eşit toprak parçası ...”. Bkz. E. Mustafayev, ve V.G. Şerbinin, (Haz.), *Rusça-Türkçe Sözlük*, (Moskva, 1972'den Tıpkıbasım), Sosyal Yay., İstanbul, 1989, s.180.

²³³ Manof, *a.g.e.*, 20012, s.53.

²³⁴ Güngör-Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.81.

²³⁵ Argunşah, *a.g.e.*, s.90.

Bolfos, Pokgras gibi atalarını asla unutmamışlardır. Bugün bile Gagauzlar özgür yaşadıkları on günlük kısa dönemin hatırasını büyük toplantılar ve eğlenceler yaparak yaşatmaktadırlar.²³⁶

1909-1910 yıllarında Stolipin'in ıslâhatından sonra ortaya çıkan geçim sıkıntısı ile Gagauzlar'dan küçük bir grup batı Türkistan'da Aktubinsk'e (Turgay Bölgesi) göçmüştür. 1925 yılında bazıları Taşkend bölgesine yerleşmiştir. Hayat şartları gittikçe ağırlaşan köylüler bu durumdan çıkış yolu bulamadıkları için Rusya'yı baştan başa saran köylü hareketine bel bağlamışlardır. Bu ümid sonucunda 1917 Boşlevik İhtilâli sırasında bir Gagauz isyanı daha gerçekleşmiştir; Gagauzlar kendilerine toprak verileceğini düşünüyorlardı ancak ne Çarlık ne de Sovyetler bu hayellerini gerçekleştirmedi. Fakat 27 Kasım 1918 tarihinde BesArapya Millî Meclisi Romanya ile birleşince Gagauzlar da Romanya yönetimi altına girmişlerdir.²³⁷

Romanya, 1918 yılında BesArapya ile Erdel ve Bukoniva gibi Romen nüfusun olmadığı bölgeleri de hâkimiyetine alarak "Büyük Romanya (Romania Mare)"yı kurmuştur. Romenler, 1918 -1938 yılları arasında ülkelerindeki azınlıklara iyi muamele ettiklerinden Gagauzlar da bundan yararlanmışlardır. Buna rağmen 1924 yılında Moskova'nın eli ile Tatarpınar'da Bolboka, Karakurt, Çeşmeköy, Yeniköy ve Kurçi köylerinde yaşayan Ukraynalı, Bulgar ve Gagauzlar isyan çıkarmışlardır.²³⁸ Yine 1920'li yılların sonlarında Romanya'da yaşayan Gagauzların bir bölümü işçi olarak güney Amerika ülkesi Brezilya'ya giderek yerleşmişlerdir. Ağaç sökümlü, tarla açmak için orman kesimi gibi tarımcılık alanında çalışmışlardır. Yine de iklime uyum sağlayamayan Gagauzlar'dan bir kısmı hastalanarak ölmüştür. Diğer bir kısmı ise yurtlarına geri gelmişlerdir ancak halâ orada kalanlar San Paolo'da yaşamlarına devam etmektedirler.²³⁹

Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 12 Haziran 1931 tarihinde Romanya'nın başkenti Bükreş'te elçi olarak göreve başlaması sonucu Gagauz Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki bağlantılar yeniden canlanmıştır. Otuz veya kırk kadar Gagauz genci orta ve yüksek tahsillerini yapmaları için Türkiye'ye gönderilmiştir. Bununla beraber yirmi altı Gagauz kasaba ve köyünde Türkçe öğretim veren okullar açtırmıştır. Hamdullah Suphi Türkiye'den getirttiği ders kitaplarının bu okullarda okutulmasını sağlamıştır. Tanrıöver, elçiliği boyunca Romanya Kralı Michael ve Ana Kraliçe Elena'nın güvenini kazanmış ve Romanya'daki bütün Türklerin eğitimi ile daha yakından ilgilenmiştir.²⁴⁰

²³⁶ Argunşah, *a.g.m.*, s.244.

²³⁷ Güngör-Mustafa Argunşah, *a.g.e.*, s.122.

²³⁸ Mezkur yer.

²³⁹ "Gagauzlar Braziliyada", *Sabaa Yıldızı*, S.2, Komrat, 1996, s.50.

²⁴⁰ Yonca Anzerlioğlu, "Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri", *Bilig*, (Güz 2006), S.39, Ankara, 2006, s.33.

3.2. KARAMANLILAR

XIX. yüzyılın ilk yarısında iç Anadolu Ortodoksları ana hatlarıyla, çoğunluğu Türkçe, kalanı da Rumca konuşan cemaâtlardan oluşmaktaydı (Kayseri-Nevşehir-Niğde üçgenindeki 32 köyde Rumca, 49 köyde Türkçe konuşan Ortodokslar otururdu). Ortodoks Hristiyan cemaâtinin mensubları, din faktörü dışında, Müslüman komşularından pek de farklı değillerdi. Arşiv malzemelerinde, yani Yunanistan Devlet Arşivleri'ndeki Kapadokya'ya ilişkin kayıtlara ve Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'ndeki -Melpo Merlier ile mesai arkadaşlarının 1930 yılından beri değerlendirdiği- sözlü tarih kayıtlarına dayanarak, Kapadokya'daki cemaâtlarin birlikte yaşadığı dönemde bu tablonun gayet net olduğu söylenebilir.²⁴¹

İstanbuluların “Karamanlı Rum” diye diğerlerinden ayırt ettikleri bu Hristiyan toplumun diğer Rumlar nazarında da bir farklılıkları vardır: Karamanlı Rum, Yunan dilini hiç bilmez; gayet saf hatta Müslüman Türklerden daha temiz bir Türkçe ile konuşur; kendilerine ait kiliselerinde Türkçe ibadet ederler, kendilerine mensub papazları Türkçe ayin yapar. Öyle bir cemaât ki İslâm dininden olan Türklerin kaybetmiş oldukları aile isimlerine varıncaya kadar her şeyini muhafaza etmiş. Mensublarının dinî akideleri ve ayinlerinden başka her şeylerinin Türk olduğunu gösteriyor. Yalnız Ahmet, Mehmet yerine Hırsto ve Petro adını taşıyan bu Hristiyan Türklerin aile isimleri: “Çakıroğulları, Çınaroğulları, Aslanoğulları” gibi “halis Türk” unvanlarıdır.²⁴²

3.2.1. “Karamanlı” İsmi Nereden Gelmektedir ?

Karamanlı adı Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlarına verilen bir isimdir. Bu isim ilk defa 1533-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'da bulunmuş Hans Dernschwam'ın seyahatnâmesinde “Caramanos (Accusativus)” olarak geçmektedir.²⁴³ Yine Dernschwam'a göre I. Selim Karamanlıları İstanbul'a göndererek büyük bir Rum mahallesini Yedikule ile Samatya arasında oluşturmuştur.²⁴⁴ Yunan harfleriyle yazılan ilk Türkçe gazeteyi çıkaran ve Temâşa-i Dünyâ adlı ünlü bir eserin sahibi olan Evangelinos Misaelidis, eserinde Karamanlı adının temelinde Karaman'dan gelenleri ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir:

“... Anadolululara Karamanlı ismi ta Sultan Murâd Han-ı Gazî hazretlerinin asrında sehven (yanlışlıkla) İstanbul'un Karamanı'ndan dolayı kalmıştır. Şöyle ki, Anadolu'dan

²⁴¹ Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz, Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2014, s.125-126.

²⁴² Cami Baykurt, *Hristiyan Türkler*, İstanbul, 2007, s.11.

²⁴³ Janos Eckmann, “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (Mart 1950), S.VIII/1, Ankara, 1950, s.165.

²⁴⁴ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.108.

İstanbul'a gelen taşçı, duvar ustaları ve amelenin cümlesi büyük Karaman ile küçük Karaman'da otururlar idi ve devlet ebniyesine (binâlarına) veyahut onun bunun binâsına ustalar iktizâ ettiğinde, '...gidin birkaç nefer Karamanlı usta getirin ...' derlerdi, yani Karaman'da oturan ustalardan demek idi ve ustaların kaffesi Anadolu olduklarından vakit geçirerek, İstanbullular kaffe-i Anadolu'lular'ı Karamanlı zanneylediler ve böylelikle bu isim kalmış ise de yanlıştır, asıl Karaman İstanbul'dadır..."²⁴⁵

Semavi Eyice'ye göre dilleri gibi bazen Türkçe adlara sahip olan bu Ortodokslar'a daha çok orta Anadolu'nun Karaman bölgesinde rastlanıldığından dolayı "Karamanlı Rumlar" adı verilmiştir. Yine buna benzer bir görüşü ortaya koyan Speros Vryonis de Karamanlıların her ne kadar Anadolu'nun bir çok yerinde yaşadığını söylese de çoğunluğunun Anadolu Türkmen Beglikleri döneminde Karamanoğulları Begliği'nin hüküm sürdüğü topraklarda yaşadığından dolayı bu isimle anıldıklarını belirtmektedir.²⁴⁶

Janos Eckmann'a göre Karamanlıların iskân yerleri Suriye, Balkanlar, BesArapyra hatta Kırım olmakla beraber, Karamanlıların esas kütlesi, Türk-Yunan mübâdelesine kadar, Trabzon-Fırat-Toros-Silifke hattının batıya düşen kısmında, özellikle de Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya bölgesinde, Karadeniz'in sahil mıntıkasında, İstanbul'da ve başka yerlerde dağınık olarak bulunmaktaydı.²⁴⁷ Robert Anhegger ise Türkçe konuşan Ortodoksların Anadolu dışında Rumeli'de Tesalya, Makedonya, Beserebya, Tuna'ya kadar uzanan bölgelerde yaşamış olduklarını, hatta Odessa ve Mariopol'de (Zdanow) izlerine rastlanabileceğini belirtmiştir.²⁴⁸ Yunanca bilmeyen ve Türkçe konuşan bu Hristiyan Ortodokslar'a ismini veren Karamanoğulları'nın kimler olduğuna dair kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Reşîd'üd-Dîn, Rum Türkmenleri, Karaman ve Eşrefoğulları'nın ve diğer Türkmenlerin yirmi bin çadır kadar kalabalık kitle halinde Tuğrul Beg'in dönmesinden sonra da burada kaldıklarını bildirmektedir;²⁴⁹ Karamanlıların Anadolu'ya hicretlerinden önce Amuderya bölbesinde İlyalık civarında ve nehrin batısındaki Balkhan dağlarında yaşamakta olup şekâvetleriyle meşhur oldukları ve hatta Ahmed Yesevî'nin oğlunu öldürerek bu şeyhin bedduasını aldıklarını yönünde bazı bilgiler de vermektedir.²⁵⁰

²⁴⁵ Anzerlioğlu, a.g.e., s.109.

²⁴⁶ Semavi Eyice, "Anadolu'da 'Karamanlıca' Kitâbeler, (Grek Harfleriyle Türkçe Kitâbeler)", *Belleten*, (Ocak 1975), S.XXXIX/153, Ankara, 1975, s.26.

²⁴⁷ Eckmann, a.g.m., s.165.

²⁴⁸ Robert Anhegger, "Evangelinos Misaelidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları", *Tarih ve Toplum*, (Şubat 1988), S.50, İstanbul, 1988, s.73.

²⁴⁹ Togan, *Oğuz Destanı, Reşîdeddîn Oguznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972, s.78.

²⁵⁰ Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul, 19813, s.320.

1256-1474 yılları arasında Niğde, Karaman, konya, İçil (Mersin), Taşili ve Alanya yörelerinde hüküm süren hanedan ve beglik olan Karamanoğulları, Selçukluların bir varisi ve ana kolu olarak hareket etmişlerdir. Selçuklu Sultanlığı'nın sona ermesi ve Anadolu'da birlik uzun zamandır yok olmaya yüz tutarken her yöre özel beglikler konumuna dönüşmüştür. Bu beglikler arasında da en güçlü olanı Karamanoğulları olmuştur. Aynı zamanda Karamanoğulları, Osmanlı devleti için baş edilmesi gereken bir güç olarak varlığını XV. yüzyılın sonuna kadar devam ettirmiştir.

1398 yılında Yıldırım Bayezid döneminde Konya ve Larende Osmanlıların eline geçtiyse de, Mut, Ermenak, İçil, Taşeli tarafları halâ Karaman ailesinin elinde kalmıştır. Karmanoğulları, 1441-1442 yılında Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'da bozguna uğradıktan sonra Osmanlı aleyhine düzenlenen Haçlı ittifakına da destek vermekten çekinmemiştir. Bu destek ile ileri harekâta geçerek Beypazarı, Afyon, Bolvadin, Kütahya ve Ankara'ya kadar her yeri yakıp yıkmışlardır. Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlılar ile dahi ittifak yapmayı göze alan Karamanoğulları direnişlerini 1487 tarihine kadar devam ettirebilmişlerdir. Bu tarihte tamamen Osmanlı idaresi altına giren beglik, 1500 yılında bir eyâlet haline getirilmiştir.²⁵¹ Karamanoğulları'nın, Karaman denilen, Türkçe konuşan ve Türkçe ibadet eden Ortodoksların isimlendirilmesinde etken oldukları düşünülmektedir. Çünkü Karamanoğulları orta Anadolu'da bir çok yerleşim yerine hâkim ve Osmanlı Devleti'ni kuruluş aşaması ile sonrasında Osmanlı Devleti'ni en çok meşgul etmiş ve onun karşısında en fazla kuvvete sahip olan bir beglikti. Bu Ortodoks topluluğun Karamanoğulları Begliği'nin toprakları üzerinde yoğun bir nüfusa sahip olmaları, onların isimlendirilmesi konusunun “coğrafi bir temele” dayalı olduğuna işaret etmektedir.

Yine bu fikre paralel olarak, burada bugüne kadar üzerinde durulmamış bir noktaya daha temas edilmesi, bu duruma farklı bir boyut kazandırmaktadır; Anadolu'da mevcut Karaman coğrafi isimlendirmesi haricinde, bu şekilde coğrafi bir isimlendiremeye ve ayrıca doğrudan “Karamanlı-Karamanie” olarak isimlendirilmiş bir gruba Bizans tarihinde de rastlanmaktadır.²⁵² Edouard De Muralt'ın, *Essai De Chronographie Byzantine Pour Servir à L'examen Des Annales Du Byzantine Empire et Particulierment Des Chronographes Slavons de 394 à 1057* adlı eserinin ikinci cildi incelendiğinde şöyle bilgilere rastlanılır:

²⁵¹ Faruk Sümer, “Karamanoğulları”, *TDV İA*, C.XXIV, s.454.

²⁵² Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.116.

“... 1205 yılında yani İstanbul şehrinin Latin hâkimiyeti altında olduğu dönemde Edirne’ye bir saldırının gerçekleştiği görülmektedir. Muralt’a göre Ulahya (Eflak) ve Karamanie kralları Edirne’yi ele geçirmişlerdir. Haçlılardan on kat daha güçlü durumda bulunan yüz yirmi bin kişilik Kuman, Bulgar ve Ulahlar’dan oluşan büyük bir ordunun başındaki Johannes Edirne’yi kuşatmıştır. Daha sonra Haçlılar’ı kendilerini takibe zorlayan Kumanlar bir tuzak kurarak onların bölünmelerine sebep olmuşlardır. Yenilen Latin İmparatoru’nu da esir alarak Tırnovo’ya götürülmüşlerdir ...”.

Aynı eserin birinci cildinde yer alan bir bilgiye göre Anadolu’da Philadelphia (Alaşehir)’nin 1304 yılında Türkler tarafından kuşatıldığında bahsedilmektedir; kuşatmaya destek olmak için gelecek yardımları kesmekle görevli kişi Alişir’in emrindeki *Karamanie*lerdir. Burada bahsedilen “Alişir”, daha önce sözü geçen Melik ve Halil gibi Bizans hizmetinde çalışan bir Türk komutanıdır ve O’nun komutasındaki “Karamanie” olarak adlandırılan paralı Türk askerleri Alaşehir kuşatmasını kaldırılmasını sağlamışlardır.²⁵³

Diğer bir konu olarak, Büyük İskender döneminde İran’da Horasan’ın güneyinde bulunan Kirmanşah şehrine “Karamania” denilmesi hususu karşımıza çıkıyor ki Büyük İskender, Hindistan seferi sırasında Pattala (Haydarapat)’da bir deniz üssü kurduktan sonra ordusunun büyük bir kısmını denizden fazla uzaklaşmamak suretiyle Gedrosya (Belüçistan) ve Karamanya (Kirman-Kirmanşah)’dan sevk etmek ve kuvvetlerini Karamanya’da birleştirmek suretiyle Pazarfat ve Susa üzerinden Babil’e geri dönmüştür.²⁵⁴

Buradan anladığımıza göre bugün Kirmanşah olarak bilinen yer Büyük İskender döneminde *Karamanya* olarak adlandırılıyordu. 1205 yılında Bizans safında çarpışan Ulah Kralı’nın, yanında Karamanie denilen bir ülkenin kralı ile Kumanların Edirne kuşatmasında isimlerinin geçmesi, diğer taraftan, 1304 yılında Anadolu’daki Türklerin Alaşehir’i kuşatmaları karşısında Alişir isminde bir başka Türk komutanın kuşatmayı kaldırmakla görevlendirilmesi ve bu kuşatmayı emrindeki Karamanie’lerle birlikte kaldırması *Karamanlı* kavramında basit yaklaşımlardan itina edilmesi gerektiğine işaret eder. Ulahlar’ın Osmanlı idaresi altında Bogdan’da Akkerman olarak adlandırılan yerleşim birimi bugün Ukrayna’nın Odessa yönetim birimine bağlı, Donetsi ırmağının yukarı kesiminde yer alan Belgrod-Dnestrovski şehridir.²⁵⁵

²⁵³ Anzerlioğlu, A.g.e, s.???

²⁵⁴ Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara, 1999, s.451.

²⁵⁵ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.117-118.

3.2.2. Kimlik Meselesi

Anadolu'nun iç kesimlerinde, 1924'teki zorunlu nüfus mübâdelesine kadar, genelde Türkçe konuşan, Müslüman çoğunlukla birlikte anadilleri Türkçe olan Ermenilerle, anadilleri Rumca ve Türkçe olan Ortodoks topluluklar yaşıyordu.

Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin 1930-1950 yılları arasında yaptığı araştırmaların sonucunda, sınırları Kayseri, Nevşehir, ve Niğde olarak belirlenen coğrafi üçgen içinde kalan bölgede, 81 Rum yerleşiminin varlığı saptanmıştır; bunlardan 32'sinde Rumca, 49'unda ise Türkçe konuşuluyordu.²⁵⁶

Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar'dan olan Karamanlılar, yazı dili olarak Yunan alfabesi ile yazılan Türkçe'yi kullanıyorlardı. Bu halk, sınırları farklı dönemlerde farklı tanımlansa da geniş anlamda Kapadokya'nın sakinleriydiler. Bu bölgenin sınırları; kuzeyde Ankara, Yozgat ve Bursa (Hüdâvendigâr)'ya, güneyde Antalya ve Adana'ya, doğuda Kayseri ve Sivas'a ve batıda Aydın vilâyetine kadar uzanmaktaydı. Bu yoğun Müslüman nüfusa sahip coğrafyada Türkçe konuşan Ortodoks cemaât, 1924 senesinde gerçekleşen nüfus mübâdelesine kadar Türkçe konuşan Ermeniler ve Türkçe konuşan Protestanlar ile bir arada ve aynı zamanda Rumca konuşan Ortodoks Hristiyanlar'ın oluşturduğu dağınık yerleşim bölgeleri içerisinde yaşamışlardır. Arkeolog Georges Perrot'un 1864 yılı gözlemleri şöyledir:

"... Anadolu'nun iç kesimlerinin hemen her yöresinde ne Rumlar Rumca ne de Ermeniler Ermenice konuşur, her iki cemaât de sadece efendileri olan Türklerin lisanını konuşur; ancak bunu bir cemaât Rum, diğeri Ermeni harfleriyle yazar ...".²⁵⁷

Sr. Edwin Pears'ın 1905'teki kişisel bir deneyimi, bu noktada canlı bir örnek oluşturmaktadır. Pears, tarihi Rum-Bizans kenti Nikaea, yani İznik yakınlarındaki bir köydeki Rum Ortodoks Kilisesi'nde bir ayinine katılır. Rumca olan ayin sonrasında cemaât dışarı çıkar ve papaz özel bir yağmur duası yapar. Bu özel duayı papaz kağıttan Türkçe olarak okumuştur. Bunu soran Pears'a papaz, *cemaâtinin Rumca anlamadığı* açıklamasını yapar. Bu olaya tanıklığı ise bizlere aktaran R. Davidson aktarmaktadır:

"... cemaâtle okunan Rumca dualara uzun süredir aşinâydılar, ancak alışılmadık herhangi bir şeyin anlaşılabilmesi için Rumca'dan Türkçe'ye çevrilmesi gerekiyordu. Pears'ın

²⁵⁶ Balta, *a.g.e.*, s.42.

²⁵⁷ Balta, *a.g.e.*, s.118

*Rumları sevdiği ve Türk karşıtı olduğu, Yunan kültürü konusunda da büyük birikim sahibi bir bilim adamı olduğu düşünüldüğünde tanıklığının daha da anlamlı olduğu ortaya çıkar ... ”.*²⁵⁸

Gerasimos Agustinos da Küçük Asya Rumları isimli kitabında, *Antik Kapadokya* topraklarında, Rumların yaşadığı Zallela, Niğde ve Potamion (Dereköy)’dakiler gibi cemaât sayılarının birkaç yüz kişi olduklarını, ancak bu sayının Kayseri, Neopolis (Nevşehir) ve Sinasos (Ürgüp) gibi merkezlerde birkaç bine çıktığını ve buralarda yaşayan Rum cemaâtlerinin birkaç istisnâ hariç ekseriyetle Türkçe konuştuklarını açıklamaktadır.²⁵⁹ Augustinos’un bu tesbiti de Hristiyan Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin nereleri olduğuna işaret etmektedir.²⁶⁰

Türkçe konuşmakta olan bu Ortodoks Anadolu toplumu için bir zıtlık söz konusudur; hem Türkçe konuşmaktadırlar, hem de Ortodoks Hristiyanlardır. Bu şu şekilde açıklanabilir: Rum kökenli olan bu halk, yalıtılmış koşullarda yaşamaları ve Anadolu’da yerleşmiş Türk kavimleriyle sürekli etkileşim içerisinde olmalarından ötürü Türkçe konuşur hale gelmişlerdir; veya diğer görüşe göre zorlama ve baskı sonucunda Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Bu halk, Osmanlı fetihlerinden önce Bizans topraklarına göç edip yerleşen ya da Bizans ordularında paralı asker olarak yer alan Türklerin soyundan gelmektedir, yeni efendilerinin dinini benimsemeseler de *dilini* kabul etmişlerdir.²⁶¹

Spiros Vryonis, Karamanlıların Türk kökenli olduğuna ilişkin çeşitli kuramlar öne sürer ve yorumlar yapar. O’na göre en güvenilir olanı, bunların, Selçuklu ve Osmanlı yönetimi altında Türkçe konuşur duruma gelmiş, önceleri Rumca konuşan Bizans halkları oldukları yönündeki düşüncesidir. Ancak, konuya ilişkin bilimsel kuramlar ve militanca görüşler dışında, Karamanlıların kökenlerine dair çalışmalarda hep bir eksiklik söz konusu olmuştur. Oysa bu konuda, milliyetçiliğin ikili mantığı doğrultusunda ifade edilen, *ya Türk’tür, ya Rum’dur* şeklindeki kurumsallaştırmalar, Akdeniz dünyası gibi mükemmel bir eritme potasından geçmiş halklar için fazla basit kaçmaktadır. Karamanlıların etnik kökenlerine yönelik çalışmalarda karşılaşılan açmazlara karşı alınabilecek olan ilk tedbir, konuyu bu köken meselesi dışında tutmaktır. Bu halkın XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında, asıl vatanları olan Kapadokya’da kendi kimliklerini nasıl tanımladıklarına ve bu kimliği farklı düzlemlerde nasıl ifade ettikleri konusuna odaklanmak gerekmektedir.²⁶²

²⁵⁸ Balta, *a.g.e.*,

²⁵⁹ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ankara 2013, s.268.

²⁶⁰ Mustafa Baş, *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul, 2006, s.29.

²⁶¹ Balta, *a.g.e.*, s.119-120.

²⁶² Balta, *a.g.e.*,

Karaman ve Kayseri gibi, eski zamanlarda nüfusları çok olan merkezlerden Anadolu'nun her tarafına yayılmış bulunan bu Hıristiyan Türkler ile Müslüman Türkler arasındaki “dil birliği” ortaklığına dayanarak bunların aynı nesilden olduklarını açıkça görebiliriz. Dil birliği delilini etkisizleştirmek isteyenler: “... *bu topluluk halis Yunanlıdır ve Türk hâkimiyetinin baskısı altında millî dillerini unutmuşlardır ...*” diyorlar. Halbuki -asıl Helen ülkesi de dâhil olmak üzere-bütün *eski Rumluk* asırlarca aynı hâkimiyet altında ve aynı hükümet elinde kaldı. Böyle olduğu halde Anadolu'nun sahil kısımlarında ve adalarda bir kelime bile Türkçe bilmeyen başka bir Rum toplumunun olması bu iddiayı kökünden yıkmaktadır. Bu cemaât, Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'ya girmelerinden çok önce mevcut olup Rum (Bizanslı) idi, fakat Helen değildi. Irk meselesi ortaya konulduğu zaman Rumluk ve Helenlik büsbütün ayrı ayrı şeylerdir. Bizans İmparatorluğu zamanında Gotlar'ın, Slavlar'ın ve Turanî kavimlerin istilâ selleri önünde, yavaş yavaş Peleponnez yarımadasının dağlarına sığınmış olan son Helenlik kalıntıları da Rum idiler; fakat aynı İmparatorluk içinde kendisine *Rum (Romei)* diyen herkes Helen ırkından değildi. Bir Osmanlı İmparatorluğu vardı, fakat etnografya bilimine nazaran bir Osmanlı ırkı yoktu, buna karşılık birçok ırk ve dine mensub kavimlerin ve cemaâtlerin oluşturduğu “siyasî birliğe” dahil olan her ferde Osmanlı deniliyordu; bunun gibi o zamanlarda bir Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu vardı, fakat bir Bizans (Rum) ırkı yoktu.²⁶³

Selçuklular ve Osmanlılar Rum kelimesini hem coğrafya terimi olarak, hem de bu coğrafyada yaşayan insanları nitelemek için kullanmışlardır. Örneğin Anadolu Selçukluları'na, *Selâcika-i Rûm* denilmiştir. Ayrıca Rum adı ile bu coğrafyada bulunan ve Grekçe konuşan bir etnik grubu da ifade etmişlerdir. Osmanlıların ilk döneminde Amasya, Sivas ve Tokat'ı içine alan idarî birim hakkında “Eyâlet-i Rûm”, ayrıca Anadolu'da yaşayan Müslüman veya Gayr-ı Müslim herkes için Rûm/Rûmî isminin kullanıldığı görülmektedir. Anadolu'ya *Mülk-i Rûm*, Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasındaki kısmına Rumeli, Osmanlı hükümdarlarına da *Rum Padişâhı* denilmiştir. Bizans'ın varlığına son veren Fatih Sultan Mehmed diğer unvanları ile beraber *Kayser-i Rûm* unvanı da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli hizmetleri olan dinî ve askerî dört zümre, *Abdalân-ı Rûm*, *Ahîyân-ı Rûm*, *Bâciyân-ı Rûm* ve *Gazîyân-ı Rûm* adıyla kaydedilmektedir. Genel anlamda “Rûmî” tabiri kaynaklarda Anadoluluk yanında Osmanlı

²⁶³ Baykurt, a.g.e., s.13.

anlamına da gelmektedir; *Rûmîlik*, ırk bakımından Rumlar'ı değil, "Osmanlı Devleti idaresi altındaki vatandaşlığı" kapsayan kültürel ve sosyal bir tanımlama şeklini ifade edilmektedir.²⁶⁴

Müslüman ve Ortodoks gibi genel kategoriler elbette daha geniş bir etnik çeşitliliği gizlemektedir. Makedon, Sırb, Arnavut, Yunanlı, Ulah, Arap, Karamanlı gibi değişik etnik kökenlerden geldiği halde Ortodoks mezhebli Hristiyan olan herkes Rum Ortodoks kategorisi altında listelendiği gibi Arap, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Türk, Laz, Kürt, Zaza gibi değişik etnik kökenlerden geldiği halde Müslüman olan herkes de aynı kategori altında listelenmekte, Sünnî ve Sünnî olmayan Alevî, Nusayrî, Şîî, Dürzî, Dönme, gibi pek çok mezheb ve dinî grup da aynı kategori altında toplanmaktadır.²⁶⁵

Osmanlı idaresi çoğu zaman dinî-sünnî esasa bağlı tavır içinde bulunduğu için Hristiyan Türkler, bu yapıya yabancı kaldılar. Dinî milletler sisteminde Ortodoks cemaâti içine ve Fener Rum Patrikhânesi'nin şemsiyesi altında örgütlendiler. Devletin siyasî, idarî ve askerî hizmetlerinden uzakta, haraç sahiblerinin ve reaya sınıfının içinde kalmış olan bu Türklerin, imparatorluğun ilk asırlarında, çiftçilik hayatına katkı yapan tımar ve zeamet sahiblerinin patronluğu zamanında, diğer ahali gibi çiftçilik işlerinde devam ettikleri kesindir.²⁶⁶

Hristiyan Türklerin büyük şehirlere, sahildeki ticaret limanlarına sığınarak tüccar ve esnaflık mesleğine girdiklerine şüphe yoktur. Bu sebepten dolayı İmparatorluk, devrinde Karamanlı'dan, güneyde Adana ve Antalya, batıda İzmir sahilleri ve İstanbul'a doğru açılmış bir yelpazeye benzeyen bu coğrafyanın merkezinden çevresine giden yollar üzerindeki şehirlere yayılmış ve başlıca muhitindeki büyük ticaret limanlarında toplanmış olan Hristiyan Türk cemaâtlerine rastlanmıştır. Günümüzde bile İstanbul'da küçük ve büyük ticaretle uğraşan Karamanlı Rumlar bulunmaktadır.²⁶⁷

3.2.2.1. Türkçe Konuşan Rumların Kendilerini Tanımlamaları

Kaynaklarda "Karamanlides (Karamanlılar)" olarak bilinen Türkçe konuşan Rumlar, kendilerini şu dörtlük ile tanımlamaktaydılar:

"Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz,

Ne Türkçe yazar-okuruz ne de Rumca söyleriz,

Öyle bir mahludî hatt-ı tarikatımız vardır,

²⁶⁴ Casim Avcı, "Rum", *TDV İA*, C.XXXV, İstanbul, 2008, s.223.

²⁶⁵ Şener Aktürk, "Osmanlı Toplumunda Dinî Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi ?", *Doğu Batı*, (Kasım, Aralık, Ocak 2009-10), XII/51, Ankara, 2009, s.145.

²⁶⁶ Baykurt, *a.g.e.*, s.19-20.

²⁶⁷ Baykurt, *a.g.e.*,

*Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz”.*²⁶⁸

Evangelia Balta, Karamanlca kitapların önsözlerini inceleyerek bir çalışma ortaya koymuştur. Bu çalışmada Türkçe konuşan Rum Ortodoksları’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun çok uluslu mozaiki içinde kendilerini tanımlarken hangi terimleri kullandıkları üzerine yoğunlaşmıştır. Karamanlca eserlerin yazarları ve çevirmenlerinin büyük çoğunluğu, önsözlerinde okuyucu kitlelerine: *Hristiyanlar, Ortodoks Hristiyanlar, Anadolu Hristiyanlar, Anadolu’nun Ortodoks Hristiyanları* şeklinde seslenmişlerdir. Bu terimlerin sınıflandırılması, tarihsel dönüm noktalarıyla çakışmaktadır. Karamanlca kitap üretiminin ilk yıllarında, üretimin yüzde doksan beşinin dinsel içerikli yayınlardan oluştuğu dönemde, okuyuculara basitçe *Hristiyanlar* veya *Anadolu’nun Hristiyanları* biçiminde seslenilmekteydi.

“Hristiyanlar” terimi, Bible Society’nin faaliyetlerinin başlaması ve ilk yayınlarının 1826 civarında ortaya çıkmasıyla *Ortodoks* sıfatı ile tamamlanmış ve bundan sonraki Karamanlca kitap üretimi süresince devam etmiştir.²⁶⁹ Cami Baykurt’un, Hristiyan Türklerin nereden ve nasıl gelmiş olduklarını araştırırken, çıkarttığı netice şu şekildedir:

“... Bizans İmparatorluğu’na girmiş olan muhtelif kavimler arasında Türkler de göç ve istilâ yollarıyla gelmişlerdir. Mağlub olarak veya müttefik sıfatıyla İmparatorluk sınırları içinde toprağa yerleştirilmişler; bazı yerlerde yalnız çiftçi, sınır gerisinde çiftçi-asker kolonizatör olarak turmuşlar ve Hristiyan dinine geçmeleri sağlanmıştır. Bugün Türkiye’de çok az örnekleri kalmış olan bu Hristiyan Türk topluluğunun Doğu Roma sınırı dışında iken millî kilisesi, millî dilde mukaddes kitapları ve millî papazları olduğu ve çoğunluk Hristiyan olduktan sonra yukarıda söylenen sebeplerle imparatorluğa girmiş oldukları anlaşılmaktadır ...”.²⁷⁰

Rumlardan farklı olan bu insanların, Türk oldukları muhakkak olan ve Osmanlı Devleti ile birlikte Bizans’a karşı savaşan *Gazî Mihailler* ve *Gazî Evrenosların* torunları olduğu ileri sürülmektedir. Türk asıllı bu Hristiyanların, Anadolu’da yoğun olarak Konya, Beyşehir, Akşehir, Karaman, Niğde, Nevşehir, Uluborlu, Eğirdir, Isparta, Karahisar ve bu bölgelere yakın mıntikalarda yaşadıkları görülmektedir.²⁷¹

Gerasimos Augustinos da Küçük Asya Rumları isimli kitabında; *Antik Kapadokya* topraklarında, Rumların yaşadığı Zalella, Niğde ve Potamiom (Dereköy) gibi yerlerde cemaât sayılarının birkaç yüz kişi olduklarını, ancak bu sayının Kayseri, Neopolis (Nevşehir) ve Sinasos

²⁶⁸ Balta, a.g.e., s.117.

²⁶⁹ Balta, a.g.e., s.140.

²⁷⁰ Baykurt, a.g.e., s.94.

²⁷¹ Baş, a.g.e., s.28.

(Ürgüp) gibi merkezlerde birkaç bine çıktığını ve buralarda yaşayan Rum cemaâtlerinin birkaç istisnâ hariç ekseriyetle Türkçe konuştuklarını açıklamaktadır. Augustinos'un bu tesbiti de Hristiyan Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerin nereleri olduğuna işaret etmektedir.²⁷²

Alfabe

Araştırmalara göre *Karamanlidika* yani Karamanlıca terimine akademik metinlerde, ilk kez R. M. Dawkins'in çalışmasında rastlanmıştır. Bu yapıtta terim Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe'yi belirtmek için kullanılmıştır. Bu sözcüğün kökeni, Karamanlı olarak anılan Türkçe konuşan Anadolulu Ortodoksları'nın adından üretilerek ortaya çıkmıştır. Bu konuda XX. yüzyıl başlarında yayımlanmış başka bir kaynaktaki şu ifadeler yer alır: Karamanlı terimi, en eski kabul edilen anlamıyla; Karaman bölgesinin ırk, dil ve din ayrımı gözetmeksizin bütün sakinlerini tanımlar.²⁷³ Karamanlı Rumların "Karaman Alfabeti" diye tanınmış bir yazıları vardır; Yunan yazısının Türk diline uygun bir hale konulmasıyla ortaya çıkmıştır. Hristiyan Türklerin kutsal kitapları bu harflerle yazılmıştır. Hatta Türkiye'de bulunan Hristiyan cemaâtleri yakından incelemiş olan Kitab-ı Mukaddes Protestan şirketi, Türkçe mukaddes kitaplarını Karaman yazısıyla da bastırmışlardır.²⁷⁴

Patrikhâne, Türkçe konuşan bu Ortodoksları XVIII. yüzyıl başlarında İslâmlaşmaya, bir yüzyıl sonra da Protestan ve diğer misyonerlerin dinî telkinlerine karşı korumaya çaba gösterecekti. Çeşitli Batılı misyoner propagandalarının bu kitleler üzerindeki etkisi, Ortodoks Kilisesi'nin yöneticilerini Anadolu'daki cemaâtlerine ilişkin endişeye sevk ediyordu. Aynı şekilde, İstanbul burjuvazisi de Anadolu içlerindeki ekonomik organizasyonun birlik ve sürekliliğinin bozulmasından kaygılanıyordu. Metropolitler ve Aynorozlu Zaharya ile Antalyalı Serafım gibi keşişler, Ortodoks Kilisesi'nin dogmalarıyla dinî vecibelerini Anadolu'daki Ortodoks Hristiyanlara öğretmek için, ilmi halleri (kateşizm), ilâhîleri ve başka dinî metinleri Türkçe'ye çevirerek Yunan harfleriyle, yani *Karamanlıca* yayımlamışlardır. Gerekçelerini ise genellikle şu şekilde ifade ediyorlardı:

"... Yunancayı unuttukları için kilisede okunanları anlayamıyorlar ve bu yüzden hak yolumdan uzaklaşıyorlar ...".²⁷⁵

²⁷² Baş, a.g.e., s. 164.

²⁷³ Balta, a.g.e., s.164.

²⁷⁴ Baykurt, a.g.e., s. 22-23.

²⁷⁵ Balta, a.g.e., s.147-148.

1718'de Nafpaktos ve Arta Metropolitisi Neofitos Mavromatis'in yayımladığı ilk Karamanlıca kitap olan Gülzâr-ı İmân-ı Mesihî ve Mesgnien Meninski'nin (1623-1698) dört ciltlik anıtsal sözlüğü, Morali Kanellos Spanos'un (1700-1756) hazırladığı Türkçe-Yunanca Gramer Kitabı'nın kaynağını oluşturmuştur. Bu çalışmalar, Karamanlıca kitapların, Anadolu ve İstanbul'daki Türkçe konuşan Ortodoksların dar çevresinin dışına yayıldığına göstergesidir. Gülzâr-ı İmân-ı Mesihî yani *Hristiyan İnançın Güldestesi*, Türkçe konuşan Ortodoksları dinî konularda eğitmesinin ve Rumca öğrenmelerine yardımcı olmasının ötesinde, aynı zamanda (özellikle dinî ve felsefî terimleri ifade etme konusunda) Rum çevirmenlere Türk dilini öğretme kılavuzu da olmuştur. Bu eser, 1743'te Amsterdam'da ve yeni kelimeler, fiiller, Türkçe ve Rumca diyaloglar eklenerek 1803'te İstanbul'da tekrar basılmıştır. Kitap, aynı zamanda Patrik Gennadios Sholarios için yazılmış Hristiyan İnançın Ana Başlıkları kitabının Karaferye Kadısı Ahmed'in yaptığı bir çeviri/uyarlamasıydı.²⁷⁶

Kapadokya halkı dolayısıyla Kapadokya yöresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kentlerindeki Türkçe konuşan Ortodoks Kapadokyalılar'ın faal cemaâtleri sayesinde de tanınırdı. Ortodoks Kapadokyalılar'ın, daha XVI. yüzyılda İstanbul'un Samatya, Yedikule, Langa ve Kumkapı semtlerine yerleştikleri bilinir. Yalıtılmış bir yörede yaşayan, Ege sahil boyundaki liman kentlerinin ekonomik ve sosyal yaşamından dışlanmış, ancak iyi bir sosyal örgütlenmeye sahip Kapadokyalılar, tek çıkar yol olarak göç etmeyi görüyordu. Göç ettikleri şehirlerde, çoğunlukla İstanbul'da, kurdukları çeşitli dernekler ve loncalar yoluyla şehirlileşiyor ve Anadolu içlerinin eğitim ve kültür açısından gelişmesini sağlıyorlardı. Hayırseverlik etkinlikleriyle, Kapadokya bölgesindeki geleneksel cemaât korunup güçleniyor, varlığını sürdürerek yerlilerin ve göçmenlerin kimliklerini besleyip yaşatmaya devam ediyordu.

Gurbetteki Karamanlılar, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren, Karamanlıca kitap üretiminde ve bu kitaplardaki konuların dünyevîleşmesinde belirgin bir rol oynamaya başladı. Yayın masraflarını karşılıyor ve sahip oldukları iletişim kanallarını kullanarak abone olmak suretiyle kitapların tanıtım ve dağıtımını düzenliyorlardı. Atina, İzmir ve batı Avrupa ülkelerinde eğitim almış din adamları ve özellikle ruhban sınıfı dışından gelenler; öğretmenler, doktorlar ve gazeteciler, Yunanca'dan ve daha çok Batı dillerinde çeviriler yapmayı, Osmanlıca yazılmış eserleri de Yunan alfabesiyle dizmeyi üstlenerek karşılığında maddî destek alıyorlardı. Karamanlıca kitap yayıncılığı işine hem İstanbul'da hem de memleketlerinde yaşayan

²⁷⁶ Balta, *a.g.e.*, s. 164.

Kapadokyalılar ilgi göstermiştir. Fransızca romanlar, tıbb ve ziraât el-kitapları, mektub yazma kılavuzları, düstûrlar, mevzuât ve şerhleri ile almanak çevirileri yayımlayıp, yerel tarih kitapları yazmışlardır. Karamanlıca kitaplar, Türkçe konuşan Ortodoksların Tanzimât Fermânı'nın ilânıyla şekillenen yeni ihtiyaçlarına yönelik yanıtlar üretiyordu. Patrikhâne çevresinden din adamlarıyla seküler aydınlar, kendilerini Anadolu Ortodoksları'nın aydınlatılmasına adanmışlardı. Bu kesimler, ağırlıklı olarak, en uzun ömürlü Karamanlıca gazete olan Anatoli'nin yayımcısı Evangelinos Misailidis'in etrafında toplanmıştı.²⁷⁷

XX. yüzyıla yaklaşılrken, anadilleri Türkçe olan Kapadokyalı Ortodoksların “Yunanlaştırılması”na, çok sayıda iki dilli sözlük, metod, gramer ve diyalog kitabı yayımlanmak suretiyle, karşıt bir “Türkleştirme” akımı karşılık vermiştir. Karamanlıca yazının yardımıyla Osmanlıca öğretimine geçilir. “Türkleştirme” yani Türk dilinin öğrenimi, Tanzimât Fermânı ile şekillenen yeni düzenin doğurduğu bir ihtiyaçtır. Ancak Türkçe öğrenme talebine daha önceleri de rastlanır. Iosipos Misiodaks, yazmış olduğu Pedagoji kitabında şöyle demektedir:

“... bizi yönetenlerin dili Türkçe olduğundan, halkımız iyi Türkçe bilmek zorundadır ...”.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal konjonktür, Rum Ortodoks uyrukluları diğer Osmanlı halklarıyla kardeşçe yaşayabilmek ve *devlet memuru* olabilmek için Türkçe öğrenmeye, anadili Türkçe olanları da Osmanlıca okuma yazma öğrenmeye teşvik etmiştir. Dönemin kültürel ve ideolojik zorunluluğu “Osmanlılık” güçlü Rum burjuvazi sınıfı tarafından *Rum Osmanlılığı* olarak algılanmıştır.²⁷⁸

3.3. BAĞIMSIZ TÜRK ORTODOKS KİLİSESİ KURUMU

3.3.1. Bağımsız Türk Ortodoks Kilisesi'nin Kurulması

Keskinli Papaz Eftim Karahisaridis 1920 yılında Ankara hükümetinin de desteğiyle Fener Rum Patrikhânesi'nden bağımsız bir Türk Ortodoks Kilisesi kurmak için çalışmalara başlamıştır. Bu süreçte Papa unvanını alan Eftim, Türkçe konuşan Ortodoksların Anadolu'nun kadim yerli Türk halkı olduğunu savunmuş ve süregiden savaşta Ankara hükümetine açık destek vermiştir. Papa Eftim'in çalışmaları sonucu meclis önce gerekli araştırmaları yapmış ve sonrasında ise 1 Mayıs 1337 (1921) tarihinde *Ortodoks Patrikhânesi*'nin kuruluşunu kabul etmiş ve gerekli işlemlerin yapılması üzerine Adliye Vekâleti'ne gönderilmiştir. Adliye Vekâleti'nce 2 Haziran 1337 tarihinde bir kuruluş kanunu ve gerekçesi hazırlanarak Türkiye Büyük Millet Meclisi

²⁷⁷ Balta, a.g.e., s.150.

²⁷⁸ Balta, a.g.e., s.154.

Başkanlığı'na takdim edilmiştir. Hazırlanan on altı maddelik kanunda bir Türk Ortodoks Kilisesi kurulmasını ve bu kiliseye bağlı merkezlerin ve ruhbanların çalışma esasları düzenlenmektedir.²⁷⁹

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin iznini alan Papa Eftim 21 Eylül 1922 tarihinde Kayseri'de bir kongre toplamıştır. Kongrede Fener Rum Patrikhânesi ile olan ilişkilerinin kesildiği, bir Türk Ortodoks Kilisesi kurulduğu ve başına da Papa Eftim'in getirildiği ilân edilmiştir. Bu kongre üzerine Kayseri Patrikhânesi'ni tanımayan Fener Patrikhânesi faaliyetlerini daha da arttırarak düzenlediği tedhiş olaylarını hızlandırmıştır.²⁸⁰ Türkiye'nin savaştan zaferle çıkmasından sonra imzalanan Lozan Anlaşması'nda, Türkçe konuşan Ortodokslar maalesef açık biçimde Yunan kategorisine konularak nüfus mübâdelesini ile Yunanistan'a zorunlu göçe tâbi kılındı; böylece tüm Anadolulu dindaşlarının ortak yazgısını paylaşarak, vatanlarını terk etmek zorunda kaldılar.²⁸¹

3.3.2. Papa Eftim (Baba Eftim)

Kendini *Türk oğlu Türk* olarak tanımlayan²⁸² Papa Eftim, 1300 (1884-5) yılında Ankara vilâyeti, Yozgat Sancağı, Akdağmağdeni kasabasında, İstanbulluoğlu Mahallesi'nde doğmuştur. Babası tüccar olan Eftim, doğduğunda kendisine dedesinin adı olan Pavli ismi verilmiş olup ailesi belki de kökenlerinin bir simgesi olarak *Karahisarlıoğlu* diye tanınmaktaydı. Küçükken kilise okulunda eğitim gören Eftim, 1918 yılında Ankara'ya giderek babasının mesleği olan manufakturacılığa başlamış ve 1911 yılında da evlenmiştir. Bu evliliğinden üç kızı iki oğlu olmuştur. Diğer taraftan, küçük yaştan itibaren dine karşı büyük bir ilgi duymuş ve bu ilgisinin sonucunda da manufakturacılığının dışında 1912 yılında kilise bünyesinde *Diyakoz* olarak göreve başlamıştır. Diyakozluğu 1915 yılında *Papazlık* takib etmiş ve Kayseri Metropoliti Nikolas tarafından takdis edilerek aynı yıl Eftim Akdağmadeni'ne papaz olarak atanmıştır.²⁸³ Daha sonra 1918'de günümüz Kırıkkale'sinde bulunan Keskin'e, Panayiotis Papadapulos'un yerine geçici ruhban vekili tayin edildi. 1919 yılı başlarında Keskin Ortodoks cemaâtinde vekili bulunduğu papazın dönmesiyle istenen istifasını cemaâtin de desteğini alarak vermedi.²⁸⁴

O dönemde Anadolu'da ve İstanbul'da yaşanan gelişmeleri de yakından takib eden bir Ortodoks din adamı olarak, gerek Avrupalı devletlerin gerekse onlarla işbirliği halinde hareket

²⁷⁹ Baş, *a.g.e.*, s.49-50.

²⁸⁰ Şahin, *a.g.m.*, s.346.

²⁸¹ Balta, *a.g.e.*, s.124.

²⁸² Baş, *a.g.e.*, s.43.

²⁸³ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.221.

²⁸⁴ Foti Benlisoy-Stefo Benlisoy, *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol, 'Hristiyan Türkler' ve Papa Eftim*, İstanbul, 2016, s.29.

eden Osmanlı tebeası azınlıkların faaliyetlerinden rahatsızlık duymakta olan Eftim, bu durum karşısında öncelikli olarak kişisel bir tercih yapmak durumunda kalmıştır. Ortodoks Hristiyan bir din adamı olarak ya bağlı bulunduğu ruhanî merkez konumundaki Fener Rum Patrikliği'nin istek ve direktifleri doğrultusunda hareket edecek, ya da bağlı olduğu bu kurumun karşısında yer alarak Anadolu'daki mücadeleye katılacaktı. Sonuçta, Papa Eftim hiç tereddüt etmeden aldığı vicdanî kararlar doğrultusunda tüm Millî Mücadele boyunca ve daha sonra Cumhuriyet Türkiye'sinde Fener Patrikhânesi'nin Türkler ve Türk Devleti aleyhine giriştiği her faaliyetin karşısında yer almayı tercih etmiştir.

Bu kararını takiben ilk olarak Osmanlı Devleti'ne karşı saldırıya geçen Avrupalı devletlere, Anadolu'daki Müslüman ve bu kavgada yer almayan Hristiyanlar'a yönelik bir *Beyânnâme* yayınlamıştır. Dinî açıdan Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'ne bağlı olan Papa Eftim'in beyânnâmesi aynı zamanda Türk olma bilincine sahip bir din adamının duygu ve düşüncelerini yansıtmaya açısından önemlidir:

“... *Büyük Allah'ın iradesiyle İsa Mesih'in hizmetkârı keskin Ortodoks reisi ruhanîsi Papa Eftim, umûm Anadolu Ortodoks cemaât ve kiliselerini Tanrı'dan ve mübarek İsa Mesihimiz'in cümlenize selâmet ve saadet, inâyet ve ihsan buyurulmasına dua eder. Amin. Avrupa müdahalesi ve bilhassa son zamanlardaki Yunan taaruzları neticesinden Anadolu'nun MüslümanlarI gibi biz Hristiyanları da müteessir ve mutaarrız oluyoruz. Buna hiç şüphe yoktur. Anadolu'da hiçbir Hristiyan yoktur ki şu umûmi felâketin kendilerine ait kısmının yegane sebebi İstanbul Patrikhânesi olduğuna kanaat getirmemiş olsun. Zira kabil-i inkâr bir keyfiyyet değildir ki Türk Hükûmetimiz'in bidayetten şimdiye kadar kilisemize bir müdahalesi olmamış iken İstanbul Patrikhânesi mübarek İsa Mesihimiz'in emri hilâfına ruhaniyeti ve mezhebimizi şerre alet ederek, Türk olduğumuz halde Hellenizm propagandası ile iğfal edilerek güyâ aslen Yunan imişiz ve aslına rücu edermiş gibi azınlık hukuku iddiasıyla mezhebi millete karıştırarak bir taraftan bizi Yunan amâline alıştırmak desiselerini istimâl ve diğer taraftan da umûmi vekilimiz imişcesine hakkımızı istiyor der gibi vaziyetler alarak Avrupa'ya karşı hükûmetimizden müşteki sıfat vaziyetiyle göstermeye kalkıştılar. İstanbul Patrikhânesi acaba bu hususta haklı mı haksız mı? Meselenin ruhanî ve cismanî olarak etraflıca halline bakalım: evvelâ ruhanî düşüncemizden bahsedelim, İncil-i Şerîf'de mübârek İsa Mesihimiz'in “Allah'a ait olanı Allah'a ve hükümdarlara ait olanı hükümdarlara veriniz”, diye buyurduğu yazılı olduğu gibi, İsa Mesih'in resûlü Pavlos'un Romalılar'a hitâben yazdığı mektubun on üçüncü bâbında aynen şöyle yazılıdır:*

‘... herkes emri altında bulunduğu hükûmete itaat etsin zira Allah tarafından olmayan hiçbir hüküm ve hükümet yoktur hükümet mevcudu Allah tarafından tertib edilmiştir bunun için hükûmete muhalefet eden Allah’ın düzenine mukavemet ederler kendi aleyhine hükmü davet ederler zira hükümetler iyi ameller için değil ancak kötü ameller için korkutuyorlar hükümetten korkmamak ister misin? İtâat et ve iyi olanı işle ki onun tarafından meth olunacaksın çünkü senin iyiliğin için Allah tarafından memurdur lâkin kötü olanı işler isen kork çünkü o kılıcını beyhûde taşıyor zira Allah tarafından memur olup kötülük işleyen ve itâat etmeyen üzerine gazap icrâsı için intikam alıcıdır bu ezelden yanlış gazab sebebiyle değil ancak zamir sebebiyle dahi (yani bütün kalbimizle samimî olarak) hükûmete tâbi olmak lâzımdır. Bu sebepten dolayıdır ki, hükûmete vergi dahi verirsiniz zira hemen bu şeye muhayyet olarak Allah tarafından memurdur imdi cümleye haklarını veriniz yeni vergi hakkı olana vergi korku hakkı olana kork itâat hakkı olana itâat, saygı ve hürmet hakkı olana saygı ve hürmet ederiz ...’ Meselenin ruhanî kısmına yukarıdaki ilâhî sözler kâfî.

Bunlara

ilâve edilecek nasihât zayıt olunur sanırım. Meselenin dünyaevi husûslarındaki düşüncemize gelince, bu da pek açık ve çok basit olduğundan uzun uzadıya izâhât vermeye lüzum görmüyorum. Çünkü bu da herkesçe malûm bir keyfiyettir. Meselâ İstanbul Patrikhânesi’nin bize Türklüğümüzü unutturmak ve dilimizi değiştirmek için aldığı bunca tedbirler hiç kâr etti mi? İşte Türk tâbiyetimiz ve dilimiz olduğu gibi bâkidir. Halis Türk ve Türk evlâdları olduğumuz adet, töre, kültür ve her halimizle bunu isbât etmekteyiz. Düşüncelerimizi böyle hülâsa ve halletmiş oluyorum, zannederim. İşitmek için kulağı olan işitsin! On asırdan beri Anadolu’da Türk Hükümetimiz kiliselerimize ve dinimize ne zaman taarruz etti? Böyle bir şey vakî midir? Hâşâ! Din Allah’a aittir ve vicdana bağlıdır. Kiliseler siyaset ocağı değildir Allah evidir. Din, şerre ve ihtilâfa ait değildir, hayra ve iyiliğe sulh ve selâmete delâlettir. Fener Patrikhânesi’nin, dinî ve ruhanî vazifesini ihmâl ederek, şanlı Türk Milleti’nin şanlı biz evlâdlarını hilelerle Yunanlı yapmaya kalkışması ve Avrupa’ya böyle göstermesi, Türk Milleti’nin aleyhine esastan arî şikâyetlerde bulunması, Allah’ın emrine ve hakikatine muhaliftir ...”²⁸⁵

Bu yayınladığı beyânnâme ile Eftim, Anadolu’nun işgali karşısında Müslümanlar kadar Hristiyanlar’ın da rahatsız olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca Papa Eftim’in üzerinde durduğu mühim noktalar olarak: “... İlkin Anadolu’da yaşayan Ortodoksların dilleri, adetleri ve kültürleriyle Türk oldukları; ikincisi ise Fener Patrikhânesi’nin bu gerçek karşısında kalkıştığı Helenleştirme politikasıdır ...” ifadelerini görmekteyiz. Yine Papa Eftim’e göre Fener Patrikhânesi bağlı olduğu devlete karşı ihanetlere girişmektedir. Papa Eftim, Anadolu Hristiyanlarına Millî Mücade’leye tüm gayretleriyle destek vermeleri gerektiğini söylemiş ve Müslüman Türkler ile aynı soydan geldiklerini onlara belirtmiştir. Aforoz edilen Papa Eftim,

²⁸⁵ Erol Cihangir, *Papa Eftim’in Muhturaları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhânesi*, İstanbul, 1996, s.29-33

Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nden tamamen ayrılarak daha önce kurmuş olduğu Türk Ortodoks Patrikhânesi'ni 6 Haziran 1924'ten itibaren İstanbul'da faaliyete başlatmıştır. Böylelikle İstanbul'da iki Ortodoks kilisesi ortaya çıkmıştır. Türk Ortodoks Patrikhânesi Nizamnâmesi'ne göre:

“... patriklerin tayin ve azilleri Türk Hükûmeti'nin yetkisine veriliyor ve Türk Ortodoks Kilisesi'ne bağlı kişiler azınlık sıfatları ve hakları tamamen kaldırılarak Müslümanlarla eşit haklara sahip kılınıyor, onlardan sadece dinî bakımdan ayrılıyorlardı ...”.

Türklüğü savunan Papa Eftim kendilerinin önce Türk daha sonra da Ortodoks olduğunu, Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nin Yunanlılık iddia ve propagandalarına karşı savunuyordu.²⁸⁶ Papa Eftim ve düşüncelerinden haberdar olan Mustafa Kemal Paşa ile Papa Eftim'in ilk buluşmaları Çerkez Ethem sayesinde Sivas kongresi esnasında Sivas'ta gerçeklemiştir. Daha sonra Atatürk'ün *Baba Eftim* diye hitâb ettiği Papa Eftim ile diyalogları Atatürk'ün ölümüne dek devam etmiştir.²⁸⁷

3.3.3. Türk Ortodoks Patrikhânesi'nin İstanbul'a Nakli

Fener Rum Patrikhânesi ruhanî meclisi tarafından aforoz edilen Papa Eftim bu aforoz kararını tanımamıştır. Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nden tamamen ayrılarak daha önce kurmuş olduğu Türk Ortodoks Kilisesi çatısı altında 6 Haziran 1924 tarihinden itibaren İstanbul'daki faaliyetlerine başlamıştır. Galata cemaâti 7 Temmuz 1924'te Fener Patrikhânesi'nden ayrılarak Papa Eftim'e biat etmiştir. Galata Merkez Panaiya Kilisesi'nde üç piskopos tarafından piskoposluğu ilân edilen Papa Eftim 18 Mart 1926 yılında *Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhânesi*'ni kurmuştur. Fakat Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi kendisine karşı yaptığı suçlamalara devam etmiştir. Papa Eftim de onların iç yüzünü yanıstığına inandığı beyânnâmeler yayımlayarak Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi'nin emellerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu sırada Türk Ortodoks

²⁸⁶ . *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, IV/48, İstanbul, 1963, s.267; Şahin, a.g.m., s.346.

²⁸⁷ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.226.

Kilisesi'nde dua ve ilâhiler Türkçe yapılmaya başlandığı için Fener Patrikhânesi durumdan rahatsız olmuştur. Papa Eftim'e hakaret eden Fener Patrikhânesi, genellikle Galata bölgesinde bulunan Türk Ortodoksları'nın işlerini yapmamaya başlamıştır. Türk Ortodoks kilisesini kendileri için büyük tehlike gören Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi bu sefer yön değiştirmiştir. Papa Eftim'i çeşitli maddî vaadlerle kazanmaya çalışmışlardır. Ancak bu vaadler de başarısız olunca ümidlerini onun ölümüne bağlamışlardır. 1968 yılında Papa Eftim ölünce beklenenin aksine Türk Ortodoks Kilisesi dağılmamıştır. Papa Eftim'in yerine büyük oğlu Turgut Erenerol Papa II. Eftim adıyla geçmiştir. Turgut Erenerol'un 8 Mayıs 1991 tarihinde ölmesi üzerine de yerine kardeşi Selçuk Erenerol geçmiştir.²⁸⁸

3.4. MÜBÂDELE SÜRECİ

Kasım 1922 senesinde toplanan Lozan Barış Konferansı sırasında Türk-Yunan nüfus mübâdelesi meselesi gündeme gelmiştir. 30 Ocak 1923 tarihinde mübâdele ile alâkalı iki ülke arasında sözleşme ve protokol imzalanmıştır. Bu protokolün imzalanmasından dört ay önce ise Türk Ortodoks Patrikhânesi kurulmuş ve Papa Eftim'in faaliyetleri de devam etmekteydi. 1 Mayıs 1924 tarihinden itibaren yapılması planlanan bu nüfus mübâdelesine yedi ay süre verilmiştir. Genel olarak bakıldığında ise 1912-1922 yılları arasında yaklaşık iki yüz bin Anadolu ve Trakyalı Ortodoks Yunanistan'a göç etmiş, aynı zamanda yüz bin Ortodoks da yine Bulgaristan, Rusya, Arnavutluk ve On İki adayı terk ederek Yunanistan'a gitmiştir.

1924 yılının Ekim ayına kadar ise mübâdillerin büyük çoğunluğunun transferi sağlanmıştır. Kaynaklara göre bu mübâdele sırasında 188.000

²⁸⁸ Şahin, *a.g.m.*, s.347.

-200.000 arası Ortodoks kişi Yunanistan'a giderken, 355.000-380.000 arası Müslüman kişi de Türkiye'ye gelmiştir.

1922 yılında Kayseri'de kurulan *Türk Ortodoks Patrikhânesi*, 1923 yılı sonunda başlayarak 1924 yılı boyunca sahip olduğu Kayseri, Niğde, Nevşehir gibi bir çok orta Anadolu Türk Ortodoks cemaâtini mübâdeleye kurban vermesine rağmen, geride kalan ve İstanbul'da yaşamakta olan Anadolu kökenli Türk Ortodoksların desteğiyle ve Papa Eftim'in gayretleri sonucu tam anlamıyla bağımsız bir patrikhâne olarak İstanbul'da Fener Patrikhânesi'nin karşısında varlığını ortaya koymuştur.²⁸⁹ Papa Eftim ve ailesi Heyet-i Vekîle kararıyla mübâdeleden muaf tutulmuştur. Ancak bu mübâdele sırasında Ortodoks Türkler Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Rumca bilmeyen Anadolu Ortodoksların Yunanistan'da dil konusunda sıkıntı çektikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Giden grubun çocukları Rumca'yı okullarda öğrenseler de kendileri dil problemi çekmişlerdir. Bunların yanı sıra orada bu insanların *Türkosporoi*, yani *Türk tohumu* olarak adlandırılarak aşağılanmaları bir başka ciddi problemdir.²⁹⁰

Halâ Türkçe türkü dinlemeleri, Türk televizyon kanallarını takip etmeleri, bir araya gelerek Anadolu'ya has türküler, şarkılar dinlemeleri ve oyunlar oynamaları bu insanların Yunanistan'a da tam olarak uyum sağlayamadıklarını göstermektedir. Yunan toplumunun nüfus mübâdelesi ile gelen Anadolu mübâdilleri tam olarak benimseyememelerinin yanında; bu mübâdiller bağımsız bir Türk Ortodoks Patrikhânesi'nin varlığından ve Türklerin Müslümanlık dışında başka bir inanca sahip olabileceklerinden de habersizlerdir.²⁹¹

²⁸⁹ Anzerlioğlu, *Karamanlı ...*, s.295.

²⁹⁰ *A.g.e.* s.310.

²⁹¹ ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, 2014.

SONUÇ

Tezimizde ele aldığımız XI. ve XII. yüzyıllarda Türklerin Hristiyanlaşması süreciydi. Bu süreçte en önemli olan ve dikkat çeken ise Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu'nun misyonerlik faaliyetleridir. Çünkü Doğu Roma bünyesinde gelişimini tamamlayan Ortodoksluk mezhebi Türk toplumları üzerinde daha çok etkili olan Hristiyanlık mezhebidir. *Doğu ve Batı* olmak üzere bölünen Doğu ve Batı Roma İmparatorluğu bunu Hristiyanlık alanında da gerçekleştirmiştir.

Tarih boyunca Türklerin İslâmiyetle beraber Maniheizm, Budizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi inançları benimsedikleri görülmektedir. Ancak hangi dini benimserlerse benimsesinler eski inançlarından ve kültürlerinden kalma unsurları asla bırakmadıkları hatta yeni mensub oldukları dinlerin içerisine de bu unsurları yerleştirdikleri net bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Halâ günümüzde Müslüman veya Hristiyan olan Türklerin yaşam tarzlarında eski inançlarına ait izler karşımıza çıkmaktadır. Hristiyan misyonerlerin etki alanına dahil olmuş olan Karadeniz'in kuzey bozkırlarından orta Avrupa'nın doğu sınırlarına, Balkanlar'dan ve Asya içlerine kadarki bu coğrafya aynı zamanda Türklerin de hâkimiyet alanlarıydı. Nasturîlik orta Asya'daki çeşitli Türk ve Moğol toplulukları içerisinde yer edinse de Balkanlar'a doğru bir göç politikasını kendine yol olarak çizen Hun, Peçenek, Bulgar, Uz ve Kumanlar arasında Bizans Kilisesi'nin misyon faaliyetleri yer bulmuştur. Aynı zamanda savaşçı özellikleri bilinen bu Türk toplulukları diğer milletler gibi Bizans'ın askerî sistemi içerisinde görev almışlardır. Bizans topraklarını Araplara, Farslara ve hatta kendi ırkdaşları olan Türklere karşı korumuşlardır.

Bu süreç içerisinde Hristiyanlıkla yoğun temaslar halinde olan ve hatta Hristiyanlaşan Türk toplulukları arasında yeni özellikler ortaya çıkmıştır. Saf değiştirerek Bizans hizmetine geçen ve Yunanlı kadınlarla evlenen "Türkopoller Bizans sarayında misafir olan Türk sultanları ve asimile olmuş olan Türkler bunlar arsında sayılabilir.

Bütün bunlarla beraber günümüzde halâ Hristiyanlıklarını devam ettiren Gagauz ve Karamanlı Türkler de bulunmaktadır. İkisi de son dönemlerde daha çok ilgi çekmekte olup haklarında araştırma yapılmaya başlanmıştır. İstanbul'da bulunan Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhânesi ise az sayıda cemaâti olsa da Ortodoks Türklerin varlıklarına canlı bir örnektir.

Ayrıca Rusya’da bulunan *Hristiyan Çuvaş* ve benzeri Türk asıllı Müslüman olmayan toplulukları da unutmamak gerekir.

KAYNAKÇA

1. Ahmetbeyoğlu, Ali; *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2013.
2. Aktürk, Şener; “Osmanlı Toplumunda Dinî Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?”, *Doğu Batı*, (Kasım, Aralık, Ocak 2009-10), XII/51, Ankara, 2009, s.133-158.
3. Anhegger, Robert; “Evangelinos Misaelidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları”, *Tarih ve Toplum*, (Şubat 1988), S.50, İstanbul, 1988, s.71-78.
4. Anna Komnena; *Alexiad, Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi, Malazgirt’in Sonrası*, Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi Yay., İstanbul, 1996.
5. Anzerlioğlu, Yonca; “Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hıristiyan Türkler”, *Karadeniz Araştırmaları*, (Yaz 2004), I/2, Çorum, 2004, s.73-91.
6. Anzerlioğlu, Yonca; “Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri”, *Bilig*, (Güz 2006), S.39, Ankara, 2006, s.31-51.
7. Anzerlioğlu, Yonca; *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2003.
8. Argunşah, Mustafa; “Gagauzlar’ın Tarihi”, *Türkler*, II, Ankara, 2002, s.228-244.
9. Argunşah, Mustafa; *Gagauzlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.
10. Arı, Kemal; *Büyük Mübadele, Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2014.
11. Augustinos, Gerasimos; *Küçük Asya Rumları, 19. Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Dipnot Yay., Ankara, 2013.
12. Avcı, Casim, “Rum”, *TDV İA*, C.XXXV, İstanbul, 2008, s.222-225.

13. Aydın, Mehmet; “Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII/1, Ankara, 1986, s.123-148.
14. Ayönü, Yusuf; “Osmanlılar’dan Önce Rumeli’de Türkler (1305-1313)”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Aralık 2006), XXI/2, İzmir, 2007, s.17-33.
15. Ayönü, Yusuf; “Bizans Ordusunda Ücretli Askerler (XI-XII Yüzyıllar)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2009), S.25, Konya, 2010, s.53-69.
16. Ayönü, Yusuf; “İzmir’de Türk Hâkimiyetinin Başlaması”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (Yaz 2009), IX/1, İzmir, 2009, s.1-8.
17. Balivet, Michel; “Konstantinapolis’te Türkler (XI-XV.Yüzyıllar)”, *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çev. Buket Kitapçı-Bayrı), İstanbul, I.F.E.A./Kitap Yay., 2011.
18. Balta, Evangelia; *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*, Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2014.
19. Barthold, V.V.; “Orta Asya’da Moğol Fütühatına Kadar Hristiyanlık”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, s. 52-61.
20. Barthold, V.V.; *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Afşar Yay., Ankara, 1975.
21. Baş, Mustafa; *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Aziz Andaç Yay., İstanbul, 2006.
22. Baykurt, Cami; *Hristiyan Türkler*, Karma Kitaplar Yay., İstanbul, 2007.
23. Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy; *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol, ‘Hristiyan Türkler’ ve Papa Eftim*, İstos Yay., İstanbul, 2016.
24. Bozkurt, Fuat; *Türklerin Dini*, Cem Yay., İstanbul, 2003.

25. Brand, Charles M.; “XI ve XII:Yüzyıllarda Bizans’ta Türk Varlığı”, Çev. Melek Öksüz), *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (Bahar 2008), S.4, Trabzon, 2008, s.115-157.
26. Cameron, Averil; *Bizanslılar*, Çev. Özkan Akpınar), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2016.
27. Cebeci, Ahmet; “Silistre Sancağı Vakıfları ve H.1006 (1597-1598) Tarihli Silistre Livası Vakıf Defteri (№561)”, *Vakıflar Dergisi*, S.XX, Ankara, 1988, s.453-466,
28. Cheynet, Jean-Claude; “Bizans İmparatorluğu (641-1204)”, *Bizans Dünyası*, Çev. Aslı Bilge, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2018.
29. Cihangir, Erol; *Papa Eftim’in Muhtıraları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhânesi*, Turan Yay., İstanbul, 1996.
30. Çağatay, Saadet; “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (Eylül 1943), II/5, Ankara, 1944, s.759-772.
31. Demirci, Kürşat; “Hıristiyanlık”, *TDV İA*, C.XVII, İstanbul, 1998, s.328-340.
32. Demirkent, Işın; “1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans’ın Askerî ve Siyasî Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (Mart 1980-81, Fatih Sultan Mehmed’e Hatıra), S.33, İstanbul, 1982, s.133-146.
33. Demirkent, Işın; “Komnenos Hanedanı’nın Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı İonnes Aksukhos”, *Belleten*, (Nisan 1996), LX/227, Ankara, 1996, s.59-72.
34. Dürüşken, Çiğdem; *Antik Çağ’da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma’nın Gizem Dinleri*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2011.
35. Dürüşken, Çiğdem; *Paulus’un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Homer Kitapevi Yay., İstanbul, 2003.
36. Eckmann, Janos; “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar, I. Phonetica”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, (Mart 1950), VIII/1, Ankara, 1950, s.165-200.
37. Eren, A. Cevat; “Pazvând-oğlu Osman”, *DİA İA*, C.IX, İstanbul, 1963, s.532-535.
38. Eren, Hasan; “Gagauz Türkçesi”, *Türk Ansiklopedisi*, C.XVI, İstanbul, 1968, s.109-110.
39. Esin, Emel; *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâm’a Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, cild I/b’den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
40. Esin, Emel; *Türkistân Seyahâtnâmesi*, TTK Yay., Ankara, 19972.

41. Eyice, Semavi; “Anadolu’da ‘Karamanlıca’ Kitâbeler, (Grek Harfleriyle Türkçe Kitâbeler)”, *Belleten*, (Ocak 1975), C.XXXIX/153, Ankara, 1975, s.25-56.
42. Foltz, Richard C.; *İpek Yolu Dinleri*, Çev. Aydın Aslan, Medrese Yay., İstanbul, 2006.
43. Giros, Christophe; “Bizanslılar ve Savaş (10.-13. Yüzyıllar)” *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, Çev. Buket Kitapçı-Bayrı, Kitap Yay., İstanbul, 2011, s.337-357.
44. Gökbel, Ahmet; *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.
45. Grousset, René; *Stepler İmparatorluğu: Attila, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İncılık, TTK Yay., Ankara, 2012.
46. Guboğlu, Mihail R.; “Prof. Proteieren (Baş-Papaz) Mihail Ceakır’ın (Mihail Çakır) (1861-1938) Ölümünün 50. Yılı Münasebetiyle”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.60, İstanbul, 1989, s.59-84.
47. Günay, Ünver-Harun Güngör; *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Berikan Yay., Kayseri, 2015.
48. Gündüz, Şinasi (Ed.); *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2007.
49. Gündüz, Şinasi; *Pavlus, Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2011.
50. Gündüz, Şinasi; “Misyonerlik”, *TDV İA*, C.XXX, İstanbul, 2005, s.193-199.

51. Güngör, Harun; *Türk Din Etnolojisi*, I.Q. Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2012.
52. *Hayal Gazetesi*, S.240, (28 Şubat 1291/12 Mart 1876), İstanbul, 1876.
53. Huseynov, R. A.; “Bir Süryanî Metninde Türkçe “Goş” Terimi”, Çev. Harun Güngör, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.28, İstanbul, 1984, s.192-202.
54. Ioannes Zonaras; *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2008.
55. İhtilalci Ali Suavi; *Hatıralar, Vesikalar, Resimlerle Yakın Tarihimiz*, C.IV, S.48, Vatan Gazetecilik ve Matbaacılık, İstanbul, 1963, s.266-268.
56. İnan, Abdülkadir; *Makaleler ve İncelemeler*, TTK Yay., Ankara, 1991.
57. İncil, Müjde; *İncil'in Türkçe Çevirisi*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yay., İstanbul, 2015.
58. Kaçar, Turhan; “Origo Constantini Imperatoris, İmparator Constantinus’un Yükselişi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, (Temmuz 2004), S.XX/1, İzmir, 2005, s.135-155.
59. Kaçar, Turhan; *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık: Doğu'da İsa Doktrini'nin Siyasi ve Entelektüel Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2015.
60. Kafesoğlu, İbrahim; “Türkler”, *DİA İA*, C.XII/2, İstanbul, 1984, s.198-366.
61. Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
62. Karatay, Osman; “Avar Hakimiyeti ve Balkanların Slavlaşması”, *Balkanlar El Kitabı*, Akçağ Yay., Ankara, 2013, s.91-98.
63. Karpat, Kemal; “Gagauzlar”, *TDV İA*, C.XIII, İstanbul, 1996, s.288-291.

64. Karpat, Kemal; “Dobruca”, *TDV İA*, C.IX, İstanbul, 1994, s.482-486.
65. Kaya, Mehmet Ali; “Anadolu’da Roma Eyâletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Eylül 2005), S.XXIV/38, Ankara, 2005, s.11-30.
66. Kılıç, Remzi; “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, (Bahar 2006), S.19, Ankara, 2006, s.327-342.
67. Kurat, Akdes Nimet; *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.
68. Kurat, Akdes Nimet; *Çaka Bey, İzmir Civarındaki Adaların İlk Türk Bey’i, M.S. 1081-1096*, TKEA Yay., Ankara, 1966.
69. Kurat, Akdes Nimet; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1972.
70. Mac Culloch, Diarmaid; *A History of Christianity*, Penguin Books, London, 2009.
71. Malalas; *The Chronicle of John Malalas*, A Translation by Elisabeth Jeffreys et al, Australian Asosiation for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.
72. Manof, Atanas; *Gagauzlar, (Hıristiyan Türkler)*, Çev. Türker Acaroğlu, Varlık Neşriyatı, Ulusal Matbaa, Ankara, 1939.
73. Manof, Atanas; *Gagauzlar, (Hıristiyan Türkler)*, Çev. Türker Acaroğlu, TTK Yay., Ankara, 2001.
74. Mansel, A. Müfid; *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1999.
75. Mélikof, Irène; *La geste De Melik Dānişmend: Étude Critique Du Dānişmendnāme*, I-II, Gallimard, Paris, 1960.
76. Michel Thomas; *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş, Dinler Tarihine Katkı*, Sak Ofset Reklamcılık Yay., İstanbul, 2012.

77. Mikhael Attalates; *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
78. Mustafayev, E. ve Şçerbinin, V.G. (Haz.); *Rusça-Türkçe Sözlük*, (Moskva, 1972'den Tıpkıbasım), Sosyal Yay., İstanbul, 1989.
79. Nayır, Yaşar Nabi; *Balkanlar ve Türklük*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
80. Ocak, Ahmet Yaşar; *Sarı Saltık, Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Öncüsü (XIII.Yüzyıl)*, TTK Yay., Ankara, 2002.
81. Ostrogorsky, George; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yay., Ankara, 2015.
82. Öztürk, Yücel; "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM.)*, (2012), S.31, Ankara, 2013, s.157-208.
83. Pakalın, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983.
84. Prokopios; *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Çev. Orhan Duru, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2014.
85. Rásonyi, László; *Tarihte Türklük*, TKAÉ Yay., Ankara, 1971.
86. Sabaa Yıldızı; "Gagauzlar Braziliyada", S.2, Komrat, 1996, s.50-52.
87. Savvides, Alexis; "Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercenaries in Greek and Latin Armies: Turcoples/Tourkopouloi", *Making Of Byzantine History, Studies Dedicated To Donald M. Nicol*, Ed. Roderick Beaton and Charlotte Roueché, Variorum, London, 1993, s.122-136.
88. Sinor, D.; "Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica. Zweite Durchgearbeitete Auflage, I. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Türkvölker" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol.23, No.1, Akademie-Verlag, Berlin, 1960, p.202.
89. Sümer, Faruk; "Karamanoğulları", *TDV İA.*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.454-460.
90. Şahin, M. Süreyya; "Fener Rum Ortodoks Patrikhânesi", *TDV İA.*, C.XII, İstanbul, 1995, s.342-348.

91. Şahin, M. ve Altuntaş, Halil (Haz.); *Kur'an-ı Kerîm (Meâli)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2010.
92. Şemseddîn Samî; *Temel Türkçe Sözlük, Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî*, Tercüman Yay., İstanbul, 1985.
93. Togan, Ahmed Zeki Velîdî; *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
94. Togan, Ahmed Zeki Velîdî; *Oguz Destanı, Reşideddîn Oguznâmesi, Tercüme ve Tahlîli*, Kayı Yay., İstanbul, 1972.
95. Togan, Ahmed Zeki Velîdî; *Umûmî Türk Tarihine Giriş, I*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
96. *Translations and Reprints From The Original Sources of European History*, IV/1, University of Pennsylvania Pres., Philadelphia, 1897-1907, s.28-30.
97. Turan, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 20037.
98. Vryonis, Speros; “Bir Dünya Uygarlığı: Bizans”, Çev.Zarife Biliz), *Cogito*, (Kış 1999), S.17, İstanbul, 1999, s.37-48.
99. Ware, Timothy; *The Orthodox Church, An Introduction to Eastern Christianity*, Penguin Books, London, 2015.
100. Yazıcı-zâde Ali; *Selçuk-nâme*, İndeksli Tıpkıbasım, (haz. Abdullah Bakır), TTK Yay., Ankara, 2014.
101. Yücel Uydu, Muallâ; *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yay., Ankara, 2007.
102. Zeren, Mehmet; “Türklerin Ege Denizi’ne İlk Çıkış Süreci”, *1. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2011, Turgutreis, Bodrum, Ankara, Turgutreis Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., 2013, s.148-152.